

KÜRESELLEŞME SÜRECİNDEKİ DİNİ DİYALOG SÖYLEMLERİNDE BAŐVURULAN KURAN AYETLERİNİN 'İNANÇ' VE 'DEĞER' KAVRAMLARI AÇISINDAN TAHLİLİ*

Doç. Dr. Fethi Ahmet POLAT**

ÖZET

Uluslar arası ilişkilerde dinî değerleri (inanç anlamında) öne alan bir ilişki biçimi, yer yer çatışmalara yol açabilmektedir. Dolayısıyla bu ilişkilerde müşterek çıkarları öne alan bir değer anlayışı geliştirmek kaçınılmazdır; ancak burada şunu sormak gerekir: Acaba uluslar arası ilişkilerde dinin zaman zaman bir çatışma sebebi olması, ahlâkın da bu ilişkilerde benzer bir probleme yol açabileceği anlamına mı gelir? Bu ilişkilerde önemli olan ahlâkî davranışlarımız mıdır, yoksa sadece karşılıklı menfaatlerin gözetilmesi midir? Kanaatimizce ahlâkı dışlayan her müşterek çıkar ilişkisi, bir süre sonra ahlâksız bir çıkar ilişkisine dönüşecektir. Bu sebeple ahlâkî değerleri merkeze almayan hiçbir ilişki, gerçek anlamda bir değer ilişkisi olamaz. Dindarlar arası diyalog çabaları, bize göre tam da bu noktada devreye girmeli ve hiç kimseyi bir inancı kabule zorlamadan; ancak müşterek değerlerin temsili ve savunmasında da insanları ilgisiz ve desteksiz bırakmadan aktif bir rol icra etmelidir. İnançlara saygı göstermek, değerleri el birliği ile muhafaza ve müdafaa etmek, her ilahî din mensubunun görevidir.

Anahtar kelimeler: Küreselleşme, dinî diyalog, İslam, Hıristiyan, Yahudi, Eh-i Kitap, çok kültürlülük

* 24–27 Eylül 2009 tarihleri arasında Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi tarafından düzenlenen “*Uluslararası Davraz Kongresi: Küresel Diyalog (International Davraz Congress on Social and Economic Issues Shaping the World's Future: New Global Dialogue)*” sempozyumunda sunulan tebliğin gözden geçirilmiş halidir.

** Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Tel: 0 505 826 60 64, e-mail: ahmetfethi@yahoo.com

The Analysis of Some Verses are Referred to them in the Discourse of Interfaith Dialogue during the Process of Globalization

A religious-oriented international relation is sometimes leading to conflicts. So it is inevitable to develop an approach that emphasizes the common interests. In this context, one should ask the following question: If religion is sometimes causing conflicts in international relations, can we say that morality may cause similar problems? Is morality more important or the mutual interests in international relations?

We believe that any interest-oriented relation that has no moral basis may turn to an immoral relation in the course of time. Therefore any relationship that does not center on moral values cannot become a real value-oriented relationship. So any dialogue among the followers of different faiths should be conducted only on common values, and not on the matters of faith. Followers of all divine religions should cooperate on respecting faiths and maintaining common moral values.

Key words: Globalism, interfaith dialogue, Islam, Christianity, Judaism, multi-culturalism, Ahl al-Kitap (People of the Book)

GİRİŞ

Kendi kabuğuna çekilmesinin, dünyada olan bitenlere bigane kalmasının imkânsız hale geldiği bir çağda yaşıyor insanoğlu. Cep telefonu kullanmamakla uzak kalabileceği modern dünya televizyon yoluyla ona ulaşabiliyor. Gazetelerden uzak kaldığında internet onu rahat bırakmıyor. Yürüdüğü yollar, bindiği toplu taşıma araçları, velhasıl bütün imkânlarıyla içinde yaşadığı dünya, insanın küresel bir köyde olduğunun göstergeleriyle doludur. Bununla birlikte küresel bu köyü basit bir mekân düzeyinde ele almak acaba doğru ve de mümkün müdür? Global'i en büyük mekân olarak tasarlamak yerine onu bu en büyük mekân (globe/yerküre) üzerinde hegemonya kurmuş ve belirli bir türdeşlik gösteren bir kültür olarak tasavvur etmek herhalde daha aydınlatıcı olacaktır. Kelime tam anlamıyla kullanıldığında, global olan değil, ama globali temsil eden, ekonomik/siyasal ve kültürel olarak da geniş bir dünya coğrafyası üzerinde hegemonya kuran ve bu hegemonyasını bugün hâlâ devam ettiren, Batı'dır. Dolayısıyla *evrensel* olarak geçerli olanı temsil eden/tanımlayan da Batı ya da Batılı paradigmadır. Buradan hareketle kapitalizm, onun siyasal sistemi olarak siyasal liberalizm ve kültür sistemi olarak tüketim kültürü *evrensel* olarak geçerli olanı temsil etmektedir. Global olarak hâkim olanı bugün temsil etmeye devam eden siyasal birim ise ulus-devlettir. Alttan ve üstten oyulmakla beraber ulus-devletlerin her biri, hegemonik olanın küçük birer kopyası olarak, içinde coğrafi sınırlarına denk düşmeyen yerellikleri barındıran birer global olarak davranmakta yani "*geçerli*" olanı temsil etmektedir. Bunun karşısında yer alan hareketler ise "*geçersiz/değersiz*" olanı

temsil etmektedir. Kendi kültürel kodlarını ve algılarını evrensel ve genel geçer, kendi dışında kalanları ise tarihsel ve geçersiz olarak değerlendiren global köyün feodal beylerine karşı değer merkezli bir dünya inşa etmek, bu değerleri inşa etmek isteyen 'köylüler' için bir varoluş mücadelesi olduğu kadar yaşanılabilir bir dünyanın inşası için de zorunludur.

Küreselleşmeye karşı dünya üzerinde farklı tepkiler gelişmiştir. Küreselleşmenin tamamen karşısında olanlar kadar onu savunanlar da bulunmaktadır. Kimilerine göre küreselleşme, modern toplumsal dönüşümün ana siyasî gücüdür.¹ Küreselleşme hareketi önünde şiddetli bir mukavemet gösterilmesi gerektiğini söyleyenlerin pek çoğu, küreselleşmenin getirmesi muhtemel yeniliklerin ve sürpriz gelişmelerin, sahip olunan değerler üzerinde yıkıcı bir etkisi olacağına dair kuvvetli bir inanca sahiptir. Aslına bakılırsa bu korumacı/muhafazakâr eğilimin, sadece küreselleşmeye değil, kültür içi gelişmelere de aynı tepkisel karşılığı verdiği görülecektir. Onlara göre geleneksel algılardaki herhangi bir çözümlenme, sonu kestirilemeyecek bir çözülmeye yol açabilir. Bu da toplumun bir kimlik bunalımı ile yüz yüze gelmesine ve neticede hâkim kültürler karşısında mağlubiyet yaşamasına yol açar. Ne var ki burada problemin ne şekilde çözüleceğine dair herhangi bir öneri sunulmuş değildir. Nihayet ortada bir küreselleşme gerçeği vardır ve bu gerçek önüne çıkan her engeli kendi bünyesine katarak ilerlemeye ve ilerledikçe büyümeye, güçlenmeye devam etmektedir.

Aslında bugün küreselleşme, taşıdığı birçok tehdidin yanı sıra sunduğu imkânlarla da değerlendirilmelidir. İnsanların ortak bir değer dünyası etrafında birleşebilmeleri geçmişe göre bugün belki çok daha kolaydır. İletişim imkânlarının bu denli geliştiği dünyada değer tanımı ve tanıtımı yapmak, insanların birbirlerini anlayabilme imkânlarını geliştirmek ve geçmişin güce dayalı hegemonik ve hiyerarşik küresel sistemlerine ters yönde ortak akla, eşit ve adil temsile dayalı küresel sistemler kurmak mümkündür. Böyle olduğu zaman farklı din, dil, vatan, bayrak, tarih, bireysel ve toplumsal ritüeller gibi yerel unsurların yine yerel bazda kendilerine atfedilmiş olan değerlerini muhafaza etmelerine müsaade edilecek, ancak evrensel bazda bu unsurların ortak bir değer olarak öne çıkartılmasına izin verilmeyecektir. Bu değerlerin, varsa evrensel olan yönlerini ve kendinde değer olan yanlarını bulup çıkarmak gerekecektir.

Küreselleşmenin yakından etkilediği alanların başında dinî aidiyetler ve anlayışlar gelmektedir. Bu da yeryüzünün muhtelif bölgelerinde dindar kitlelerin küreselleşme karşısında tedirgin bir bekleyiş içerisine girmelerine sebep olmaktadır. Din-devlet işlerini bütünüyle birbirinden ayıran Batı'da dinin sosyal hayat içerisinde sadece bir kültür değeri olarak algılanması, özellikle dinî değerler alanında İslam dünyasında yaşanan problemlerin Batı'da

¹ Bozkurt, Veysel, *Küreselleşmenin İnsani Yüzü*, Alfa, İstanbul 2000, s. 17-23.

nadiren yaşanmasına yol açmış olsa da orada bile bu tartışmaların tümüyle ortadan kalktığı ve bir daha ciddi toplumsal problemler olarak gün yüzüne çıkmayacakları garanti edilememektedir. Küreselleşen dünyada sen-ben ya da şu-bu toplum şeklinde kesin çizgilerle birbirinden ayırabileceğimiz olgular var olmadığına göre, bugün olmazsa yarın, dine dayalı değerlerin temsili noktasında her toplumda huzursuzlukların baş göstereceğini söylemek kehanet olmaz. Özellikle son dönemdeki gelişmeler, kimi din mensuplarının küreselleşme sürecini bir emperyalist yayılmacılığa stepne olarak kullanma niyetinde olduklarını da göstermektedir. Yahudiliği diğer bütün din mensuplarını kendilerinin köleleri olarak yorumlayanlar ya da kıyamet öncesinde sefil insanlığı Mesih'in yolundaki kurbanlar olarak gören Evangelist Hıristiyanlar, bir süreden beri dünyayı kan ve gözyaşı seline teslim etmiştir.² Böylesi bir dönemde dinî (dindarlar arası) diyalog teşebbüslerinin hayatî vazife göreceği kesindir.

Dindarlar arası diyalog kavramı, bu tebliğde özellikle iki alanı önemsemektedir. Bunlardan ilki, diyalog sürecinde dinî aidiyetleri önemseyen bir yaklaşımdır. İkincisi de kurumsal anlamda bir diyaloga yapılan vurgudur. Dolayısıyla hukukî, medenî ilişkilerde kurumsallık ya da dinî aidiyetler önemli olmadığından, insan olması hasebiyle her varlıkla karşılıklı ilişkiler tesis etmek mümkün iken dindarlar arası diyalogda bu iki hususun önemli olduğunu düşünüyoruz.

Günümüzde dindarlar arası diyalogla ilgili pek çok tartışmaya, leh ve aleyhte birçok eleştiriye rastlanmaktadır. Tarihi süreçte olduğu gibi bugün de söz konusu tartışmalarda dinî metinlerin yardımına başvurulmaktadır. Diyalog taraftarı olanlarca Kuran'ın farklı inanç mensuplarına nazik bir üslupla yaklaşılması gerektiğine dair ayetleri kullanılırken diyaloga karşı çıkanlarca müşriklerle Allah'ın dini hâkim oluncaya kadar savaşılmaması anlamında yorumladıkları ayetleri kullanılmaktadır. Gerçek şu ki ilahî üç dinin her birinin kutsal kitabı, ilahî hakikatin mutlak sahibi olduğu iddiasındadır. Kuşkusuz bu iddia, söz konusu dinlerin var oluş sebebidir ve herhangi bir din mensubundan, inandığı bir kutsalın, hakikatin yegâne temsilcisi olamayabileceğini düşünmesini beklemek ne makul bir tasavvur olacaktır ne de insaflı bir davranış... İşte böyle bir ortamda 'inanç' kavramından ziyade 'değer' kavramı üzerinde bir netliğe gidilmesi, dindarlar arası diyalog süresine son derece müspet bir katkı sağlayacaktır.

Değerlerin ne'liğine dair tartışmaların oldukça uzun sayılabilecek bir geçmişi vardır. İyi-kötü, güzel-çirkin ve doğru-yanlış değerleri üzerinde yoğunlaşan tartışmaların felsefede genel olarak "*değerler felsefesi*" veya "*axi-*

² Cabirî, küreselleşmenin, dünya çapında bir egemenlik tesis etmek amacıyla Amerika'nın istimal ettiği evrensel bir ideoloji olduğunu söyler. Bk. Câbirî, Muhammed Âbid, "el-Arab ve'l-Avleme: el-Avleme ve'l-Hâviyâtü's-Sekâfiyye", *el-Arab ve'l-Avleme*, Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, Beyrut 1998, s. 298.

ology” olarak bilindiği söylenebilir. Bu iki kavram çiftinden birincisi “*ahlâk felsefesi*”nin (*etik*), diğeri ise “*sanat felsefesi*”nin (*estetik*) özel ilgi alanıdır. Hatta Aristoteles’in haklı uyarısına uygun olarak birey planında, siyasal rejim planında “*iyi veya kötü*”yü yani iyi veya kötü yönetimi ele alan felsefe disiplini “*siyaset felsefesi*” olarak adlandırabiliriz.³ Bilimin bir konusu olarak ‘meydana gelmiş olan’dan farklı olarak değer, ‘meydana gelmesi beklenen, arzu edilen, gereken’ üzerinde yoğunlaşır ve bu özelliği itibarıyla teorik değil, pratik bir yöne sahiptir; ancak olması arzu edilen bu şeylerin iyi-kötü gibi yargılarla nitelendirilmesi, onun, insana ait bir üretim olduğunu gösterir. Dolayısıyla değer, insan varlığı ile vücut bulmuştur. Her canlının zaruri olarak yerine getirdiği birtakım ihtiyaçları olsa da insanı hayvanlardan ya da bitkilerden ayıran yön, eylemlerine yüklediği ve eylemlerini yönlendirdiği bu yargılardır. Olgularla değerler ve olanla olması gerekenler arasında bir ayırım vardır ve bu ayırım, düşünce tarihinin en eski metafizik ayırımlarından birini oluşturur. Bu ayırımın temelinde, değerlerin, ontolojik olarak farklı bir yapıda oldukları ön kabulü bulunur. Buna göre, değerler taşların, ırmakların, ağaçların, kısaca ‘kaba’ olguların dünyasında bulunmazlar.⁴

Değer kavramına yönelik ilk bağımsız tartışmalar, İslami ilimlerde Kelam sahasında şahit olduğumuz hüsün-kubuh tartışmaları ile başlar. Buna göre dinde var olan her emir, ya din emrettiği için güzeldir (Eş’arî söylem) ya da özü itibarıyla güzel olduğu için Allah onu emretmiştir (Mutezili, Mâturîdî söylem). Öyle ya da böyle olsun, dinde var olan her emir ve tavsiye, övgüye değer olduğu gibi uhrevî açıdan da bir karşılık görecektir. Bunun tersi durumlar da değersiz olup uhrevî açıdan cezayı muciptir. Söz konusu ilmî tartışmanın bir benzeri, İslam Hukuku alanında maslahat ve mefsetet kavramları çerçevesinde yapılmış olup teknik anlamda konu, mekasıdu’ş-şerîa olarak bilinmektedir. Nasların temel olarak beş değeri korumak üzere geldiğine dair kabul neredeyse tüm İslam hukuku tarihinin bir kanaati gibidir. Konuyla ilgili ilk kapsamlı çalışmayı İzzüddin b. Abdisselam (ö. 660/1262) yapmış ise de⁵ meseleyi müstakil olarak derinlemesine işleyen ilk müellif Şâtıbî’dir (ö. 790/1388). Ona göre dinin temel gayesi zarurî, hâcî ve tahsînî kategorilerinde olmak üzere kulların menfaatine olan hususları tayindir. Bu kategorinin zarûriyyât (kaçınılmazlar) kısmına aklın, canın, neslin, dinin ve malın korunmasına yönelik maksatlar girer.⁶ Dolayısıyla hukukun müspet-menfi değer yüklediği her davranış, adı geçen bu beş maksada şu ya da bu şekilde bağlı olmalıdır. Yaşadığı dönemi göz önünde bulundurduğumuzda Şâtıbî’nin oldukça ileri düzeyde bir hukuk metodolojisi oluşturduğu söylenebilir;

³ Arslan, Ahmet, *Felsefeye Giriş*, Vadi Yayınları, Ankara 1999, s. 109-110.

⁴ Kılıç, Recep, *Ahlâkın Dinî Temelleri*, TDV Yayınları, Ankara 2003, s. 355.

⁵ İzzüddin b. Abdilaziz’in, *Kavâidü’l-Ahkâm fî Mesâlihi’l-Enâm* (I-II, Şam 2000) adlı eserinin tamamı bu konuya hasredilmiş olup özellikle birinci bölümü maslahat ve mefsetet ilkelerine genişçe temas etmektedir.

⁶ Şâtıbî, Ebu İshak, *el-Muvâfakât*, I-IV, Dâru’l-Ma’rife, Beyrut, ts., II, 5.

ancak Şâtıbî'nin metodolojisinde temel amaç bir değer felsefesi yapmaktan ziyade dinin emirlerinde içkin olan maksatları ortaya koymaktır. Hülâsa, kelâmî tartışmalardaki derinlik, Kuran'ın değere bakışında hâlâ en ufuk açıcı yol olarak görünmektedir. Bu tartışmalarda Mutezilî-Mâturîdî söylemin genel hüsün-kubuh çizgisi, bize göre modern dünyada bir müşterek değerler tayini sürecinin de önünü açacak önerilerdir; çünkü bu bakış açısı, ahlâkın otonom bir yapısı olabileceğine, dolayısıyla müşterek bir zeminin bulunabileceğine de imkân tanır. Kuran'da kullanılan ahlâkî içerikli kavramlarının tamamına yakınının, risalet öncesi dönemde kullanılan anlam içerikleriyle muhafaza edilmiş olması da bunu gösterir.⁷ Aslına bakılırsa hukukun temeli de ahlâktır. Sosyal hayır ve müşterek hayır, aynı etik mefhumun biri hukukî diğeri ahlâkî iki ifadesidir. Sosyal hayrın ahlâkî formülü olan müşterek hayır, hukukun da gayesidir. Müşterek hayır, hukukî sahada ilim adamının zihninin ulaşmaya muktedir olabildiği bir mefhumdur.⁸ Hukukun ahlâk ile olan bağı, ahlâktaki 'iyi' kavramıyla hukuktaki 'adalet' kavramının ilişkisinden kaynaklanır. Hukukun gerçekleştirmek istediği adil ortam, ahlâken iyi ortamdır.⁹ Dolayısıyla hukukta Şâtıbî'nin detaylı bir şekilde ele aldığı mekâsîd teorisini ahlâk anlayışından uzak bir şekilde değerlendirmek, hukukun özünü inkâr etmek anlamına gelse de hukuka dair çalışmalarda bu yönün, en azından yeterince işlenmediğini kabul etmek gerekmektedir.

Değerler; ahlâkî, hukukî, örfî, siyasî, dinî, millî, sosyal, kültürel, satsal, ekonomik, küresel, yerel, evrensel, tarihsel, tarihüstü, mutlak, izafi, düşen, yükselen, alt, üst, meta, değişmez, değişken, genel-geçer, geçersiz, geçici, müspet, menfi, geleneksel, modern vb. pek çok sıfatla nitelenebilir. Bunlara başka değerler de ilave edebiliriz; ancak değer dendiği zaman çoğunlukla aklımıza ahlâkî değerler gelir. Bunun sebebi basittir; ahlâkî değerler hayatın bütününe kapsar. Doğrudan davranışlarla ilgili olduğundan, ahlâkî değer en erken fark edilen, en fazla tesiri olan, en çok tartışılan ve en çok istismar edilen değerler içerisinde yer alır. Siyasetten sosyolojiye, ekonomiden dine kadar her alanın en komplike değer tartışmaları ahlâk üzerinde yapılır.

Değer konusunda farklı yaklaşımlar vardır. Bunlardan birine göre değerler bireyler üstüdür ve toplumsal kabulle ilgilidir. Böyle olunca aslında değerlerin objektif bir ifadesi mümkün değildir. İnsanların ihtiyaçları, menfaatleri, zevkleri vb. durumları göz önüne alındığında, değerlerin objektif bir tanımını yapılamaz. Bazılarına göre değer her ne kadar insanla ilgili olsa da kendi başına bir anlamı da vardır ve bu anlamı ile bağımsız bir şekilde ayakta

⁷ Konuyla ilgili Izutsu'nun, *Ethico-Religious Concepts of the Kur'an* (Montreal, 1966), George E. Hourani'nin, *Islamic Rationalism* (Oxford 1971) ve Fazlurrahman'ın "Some Key Ethical Concepts of the Quran" (*Journal of Religion Ethics*, sayı: 2, 1973) adlı çalışmaları oldukça önemlidir.

⁸ Çobanoğlu, Rahmi, *Hukukta Gaye Problemi*, Sermet Matbaası, İstanbul 1964, s. 29-30.

⁹ Öktem, Niyazi, *Hukuk Felsefesi ve Hukuk Sosyolojisi*, Der Yayınları, İstanbul 1985, s. 38.

durabilir. İnsanlar sadece var olan bu değerleri alarak pratiğe dökmektedirler. Ahmet elinden geldiğince insanlara yardım ettiği için onun ‘iyi insan’ olduğunu söyleriz; çünkü insanlara yardım etmek ‘iyi’ bir şeydir. Ahmet öyle yaptığı ve onun öyle yapması bize göre ‘iyi’ bir şey olduğu için onu ‘iyi’likle niteleriz. ‘İyi’nin kendisi bir değerdir. Ahmet’i ‘iyi’ olarak nitelenmek ise bir değer yargısıdır. Öyleyse bizim herhangi bir kimsenin veya herhangi bir şeyin ‘iyi’ ya da ‘kötü’ olduğuna dair hükmümüz, ahlâkî anlamda bir değer yargısıdır. Hukukî açıdan da benzer bir durum söz konusudur. Bir şeyin varlığına dair yargı (varlık yargısı) o şeyin niteliği ile gerçekliğini gösterirken yine aynı şeyin değer yargısı, bir ölçüde onun nitelik özellikleri ve gerçekliğinden farklı olarak ona yüklenen anlamlardır. Sükûnün anlam yüklemeleri, değer yargılarının tamamen sübjektif oldukları anlamına gelmez. Teorik yargılar nasıl ki herkes için geçerli olmak istemi ile ortaya atılmış ise değer yargıları da aynı düşünceyle ortaya konmuş olup insanlardaki değer ideleri bu konuda etkin durumdadır. Şunu da kabul etmek gerekir ki değer yargılarının tümünü objektif, mantıksal bir açıklamayla kanıtlamanın imkânı yoktur. Değer yargıları, sadece gerçek bir değer yaşantısında temellendirilerek izah edilir ve ancak yaşanarak değerli oluşu tecrübe edilebilir.¹⁰

Kimilerine göre değer ancak pratikte bir iş görüyorsa değerdir; yoksa bizatihi değer değildir. Şevket Yavuz bu üçlü yaklaşıma bir dördüncü yaklaşım ilave ederek değerlerin helezonik olduğunu ifade eder ve insana bağlı ve insandan doğan bir değerlendirme süreci (başlatan kavis) ile metafizik kaynaklı bir anlamlandırma süreci (sürdüren kavis) bulunabileceğini ileri sürer.¹¹ Bu bakış açısına göre, değerli olanla reel olan iç içedir. Değerin gayesini de gerçekte bu ikili yapı tayin etmektedir. Esasen din insanlara, yalnızca uhrevî bir mutluluk vaadiyle gönderilmediği gibi dünyada işkence ve eziyet vasıtası olsun diye de gönderilmemiştir. Din hem dünya hem de ukba saadeti temin etme vasıtası olarak görülmelidir. İsrailoğulları Musa’nın gelişiyile bir şeylerin değişmesi gerektiğinin farkında olarak ona sorular yönelttiğinde Musa, dünyada adaletle dayalı bir düzenin, Allah’ın dindar kulları eliyle kurulacağına, bu anlamda Allah’ın inananların yardımcısı olacağına işaret etmişti: “Musa kavmine şöyle dedi: ‘Yardım için Allaha sığının ve (dar günde) sabırlı olun. Bilin ki bütün bir yeryüzü Allah’a aittir ve onu dilediği kullarına miras bırakır. Gelecek, Allaha karşı sorumluluk bilincine sahip olanlarındır!’ (Fakat İsrailoğulları); ‘Biz, sen gelmeden önce de geldikten sonra da çok eziyet çektik!’ dediler. (Musa cevaben): ‘Belki de Rabbiniz düşmanınızı yok edip yeryüzüne sizi varis kılacak: Ve sonra sizin nasıl (ve neler) yaptığınıza bakacak’ (Arâf 7/128-229).”

¹⁰ Aral, Vecdi, *Hukuk Felsefesinin Temel Sorunları*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1992, s. 48-61.

¹¹ Yavuz, Şevket, “Değerlerin Şeceresi, Doğası, Sınırı, Devamlılığı: Değerlerin Dinî ve Sosyal Karakteri ve Sürekliliği”, *Değerler ve Eğitimi Uluslar Arası Sempozyum: İstanbul, 26-28 Kasım 2004* (ed. Recep Kaymakcan ve dğr.), İstanbul 2007, s. 93-94.

Esasen insanın yeryüzünde halifeliği bir imar vazifesidir;¹² hayatı ve hayata dair her şeyi imar vazifesi... İnsan neslinin bu vazifeyi kulak ardı etmesi, kulluk vazifesine sırt dönmekle eş anlamlı olduğu gibi yeryüzünün yaşanılır olmaktan çıkması anlamına da gelir: “İnsanların kendi işledikleri (kötülükler) sebebiyle karada ve denizde bozulmalar ortaya çıkmıştır. Dönmeleri için Allah, yaptıklarının Bir kısmının sonuçlarını onlara tattıracaktır (Rum 30/41).” Ayetin bağlamı ve bütünlüğü göz önüne alındığında, insana bağlı kötü davranışların, henüz dünyada iken insanları üzecek sonuçları olacağı anlatılmaktadır. Yine Kuran’ın daha başka ayetleri çerçevesinde düşünüldüğünde, bu üzücü sonuçların, daha çok toplumsal davranışlarla ilgili olduğu görülecektir. Bu bize, müşterek değerler üretmenin ve var olan değerleri sahiplenmenin, yeryüzü mutluluğumuzun tesisi için vazgeçilmez olduğunu gösterir.

Herhangi bir dinin koyduğu değerler o din mensuplarını bağlayıcı olduğu gibi hiçbir dine mensup olmayan bir kimse de herhangi bir din tarafından değer olarak kabul edilen davranışları benimseyebilir; ancak dindarların herhangi bir değeri benimseyip uygulamaları dindar olmayanların benimseyip uygulamalarına kıyasla çok daha kolaydır. Onlar, aşkın bir kaynağa bağlı olmaları sebebiyle davranışlarına yön verirken çok daha titiz hareket ederler. Dolayısıyla dinî metinler sadece mükâfat yahut ceza esp-risi üzerinde hareket etmez; aynı zamanda dünyaya ait davranışlarla ilgili tevcihlerde de bulunur. Dolayısıyla dindarların ahlâkî davranışlarını sadece mükâfat ve ceza karşılıkları içerisinde anlamlı bulan yaklaşımlara¹³ katılmak mümkün değildir. Örneğin, Kuran’da zekât ve sadaka-i fitr bir zorunluluk iken infakın diğer türleri, mesela îsâr (kendisi muhtaç iken bir başka ihtiyaç sahibinin ihtiyacını giderme)¹⁴ bir zorunluluk değildir ve yapılmaması durumunda hiçbir cezai müeyyidesi yoktur. Burada ilahî rızaya uygunluk aranmakta olduğu, dolayısıyla bu davranışın da bir mükâfat beklentisi taşıdığı düşünülebilir. Ne var ki bu düşünce, insanı hiçbir değerli davranışın müteşebbisi olarak görememe mantığını doğurur ki kanaatimizce insana yeryüzünde hiçbir varlığın almaya cesaret edemediği emaneti alabilme sorumluluğu veren Tanrı’nın, insanı bir hiç mesabesine indiren bu yaklaşıma onay vermesi düşünülemez.

Değer olarak insanlar tarafından ortaya konan olgular, doğruluğun herkesçe kabul edilen ilkelerince kritize edilemeyebilirler. Örneğin, tecrübeğe dayalı ya da önermesel doğruluklardan hareket ederek bir değer yar-

¹² Hüd 11/61

¹³ Soykan, Ömer Naci, “Genel Geçer Bir Ahlâk Olanaklı mıdır?”, *Değerler ve Eğitimi Uluslar Arası Sempozyum: İstanbul, 26-28 Kasım 2004* (ed. Recep Kaymakcan ve dğr.), İstanbul 2007, s. 47.

¹⁴ “Daha önceden Medine’yi yurt edinmiş ve gönüllerine imanı yerleştirmiş olan kimseler, kendilerine göç edip gelenleri severler ve onlara verilenlerden dolayı içlerinde bir rahatsızlık hissetmezler. Kendileri zaruret içinde bulunsalar bile onları kendilerine tercih ederler (îsâr). Kim nefsinin cimriliğinden korunursa, işte onlar kurtuluşa erenlerdir (Haşr 59/9).”

gısının doğru olduğu sonucuna her halde ulaşmak mümkün olmayabilir. Dolayısıyla evrensel, müşterek bir değer algısı oluşturmak zor olabilir; ancak bu tamamıyla imkânsız bir durum olarak da görülemez. Neticede değer dediğimiz olgunun bir tarafında özneler ve öznelerin kabulleri bulunmaktadır. O halde özneyi öne almadan bir ortak değer üretimine gidilmesi kolay değildir. Kuran'ın değer olarak ortaya koyduğu pek çok husus da bu durumu yansıtır. Değer dediğimiz şey, insanın varlık sahasına gelmesi ile gündeme gelmektedir. Allah din için insanı değil, insan için dini seçmiştir.¹⁵ Değer manzumeleri ancak insanın olduğu yerde uygulama zemini bulabilir.

Kuşkusuz değerın tespitinde akıl son derece önemlidir; ancak kabul etmek gerekir ki değerın temellendirilmesi için akıl tek başına yeterli değildir. Akıl, değerlere dair birtakım kriterler koyabilir; ne var ki bunların genel geçer değerler olabileceğine dair beklenti hiç de makul bir beklenti olmayabilir. Vicdanî ya da aşkın bir müeyyidesi olmayan herhangi bir değer, uygulanabilir olmaktan uzaktır. Kitaplarından birinde Dostoyevski, bir papazın ağzından şu ifadeleri aktarır: “Tanrı yoksa her şey mubahtır.”¹⁶ Nitekim Kant'ın ahlâk anlayışının, temelde bir ödev esasına dayansa da kaçınılmaz olarak kaynağını bir duyular üstü âleme bağlayarak işin aslında bir postüla olarak da olsa Tanrı'nın varlığını kabullenmeye bağlı olduğunu göstermesi boşa değildir. Hakikaten ‘değer’ koyma yetkisine sahip bir üst mercii postüla olarak kabul etmediğinizde, insanoğlunun yaratılışından bu yana yaşamış olduğu bazı ‘değersiz’ olguların insanlar tarafından ‘değerli’ olgular şeklinde algılanmalarına anlam verilemez. Kuşkusuz dinî alanda kimi zaman öyle değerler vardır ki bunları aklî bir izaha kavuşturmak mümkün olmayıp tamamen metafiziksel olgular şeklinde anlamak gerekir. Mesela, Allah'tan başkası adına kesilen hayvanların murdar sayılmasının aklî hiçbir gerekçesi yoktur. Bununla birlikte dinde, helâk edilmiş bazı topluluklar hakkında son derece rasyonel izahlar getirebileceğimiz değer tanımlamaları da bulunur ve bu tanımlamalar Kuran'da, yanlış değer yüklemelerine yönelik aklî itirazlar eşliğinde sunulur.¹⁷

Değerlerin kaynağını aşkın bir varlık olarak Tanrı'ya bağlamak, zannedildiği gibi insanın değer üretimini engellemek anlamına gelmez. Bir defa Tanrı'nın ilahî mesajlar aracılığı ile insanlara sunduğu ahlâkî yükümlülükler (tarihsel ya da olgusal olarak yaşanması gerekenler/ahlâk) ya da değer hükümlerinin (tarihsel ya da olgusal olarak yaşanması gerekene/ahlâka dair değerlendirmeler/etik) insana iletiminde söz sahibi olan yine insandır. On-

¹⁵ Mâide 5/3; Kılıç, “Dini Nasıl Anlamalı?”, *Türkiye Günlüğü*, sayı: 20, Ankara 1992, s. 96.

¹⁶ ДОСТОЕВСКИЙ, Ф.М., 1976, *БРАТЪЯ КАРАМАЗОВЫ*, Leningrad 1976, XV/83-84.

¹⁷ Söz konusu ayetlerde, yapılan işin ve daha bir dizi tasarruflarının yanlışlığı vurgulanırken şu gerekçeler dikkat çeker: “Lût'u da (gönderdik). O, kavmine demişti ki: ‘Gerçekten siz, daha önce hiçbir milletin yapmadığı bir hayâsızlığı yapıyorsunuz! Cidden siz hâlâ erkeklere gidecek, yol kesecek ve meclisinizde edepsizlik yapıp duracak mısınız?’ Buna kavminin cevabı ancak şöyle demeleri oldu: ‘Haydi getir bize Allahın azabını sâdiklardan isen.’ (Ankebut 29/29).”

ları anlayacak ya da yorumlayacak olanın insan olması, insana bu alanda bir rol verilmesi anlamına da gelir. Bu, söz konusu yükümlülükler ya da hükümlerin anlaşılıp yorumlanmasında (tefsir/tevil) olduğu kadar pratikte bu yükümlülüklerin ve hükümlerin uygulanması (içtihat/hukuk; ahlâk) ile de yakından ilgilidir. Allah Teala son kitabını kıyamete kadar baki bir kitap olarak 600 sayfa civarında göndermiş olup bununla bir mesaj vermiştir. Elbette insanlığın bütün değer problemlerine bu kadar bir yekûn ile detaylı cevap verilemez. O halde dinin maksadı, problemlerimizin kangren hale geldiği ya da gelme istidadı taşıdığı noktalarına neşter vurmaktır olmalıdır. Yani Tanrı, insana ait en temel problemler üzerinde yine temel ilkelere işaret etmiş, bu temel ilkelerin dışında kalan ve sürekli yorumlanmaya muhtaç olan alanlarla ilgili olarak insanoğluna geniş bir özgürlükler alanı bırakmıştır. Mantıken de bunun böyle olması gerekir; çünkü Kuran'ın beyanıyla insan fıtratı dünden bugüne değişiklik göstermez.

Bir değer olarak görülen davranışların sergilenmesi insanlarda mutluluk ve tatmin duygusunu okşadığı gibi din açısından bu uygulamaların mükâfatı da söz konusudur. Hayattaki her davranışın -mesela, İslam hukukuna en uygun bir hükmün bile- bize göre bireysel vicdanî özde kabulü olmalıdır. Bu kabul dünyevî anlamda bir iç huzuru sağlayacağı gibi uhrevî anlamda da amelleri değerli kılar. Filhakika din açısından bir suç teşkil eden davranışlara dünyevî anlamda bazı cezalar takdir edildiği gibi uhrevî cezalar da söz konusudur. Hukuk bu dünyadaki davranışları yargılarken ilahî adalet öbür taraftaki cezayı kesmektedir. Tüm bunlara ilaveten bu dünyada iken bedelini vicdan rahatsızlıklarıyla ödediğimiz cezalar da vardır. Peygamber'in şu sözü, bu konuda ne kadar önemli bir mesaj vermektedir: "İyilik, (yapıldığı zaman) ruhun sükûn bulduğu, kalbin mutmain olduğu şeydir. Günah ise (yapıldığı zaman) ruhun sükûn bulmadığı, kalbin de mutmain olmadığı şeydir; velev ki fetva verenler onu sana tecviz etsin..."¹⁸ Bu gibi rivayetlerde insanların vicdanlarına gönderme yapılması, hukuk açısından herhangi bir cezaî yaptırım olmayan bazı konuların da değer dışı davranışlar olabileceğini göstermektedir. Hâkimlerin kararları bir yaptırım olarak suçluyu suçlu olmaktan çıkarsa da vicdan aynı kararı vermeyebilir. Örneğin, bir hırsız çaldığı maldan dolayı had uygulanmış ise ve çaldığı mal da ortada yoksa hukuken iş bitmiştir; ancak hâkim o şahsa, çaldıklarını mal sahibine vermesinin vicdanî bir sorumluluk olduğunu hatırlatmak dışında başka hiç bir şey yapamaz. Hırsızın bu malı getirmesi sadece vicdanî bir sorumluluktur.¹⁹ Esasen Kuran'da iyilik, güzellik, adalet, hürriyet gibi değerlerin tamamı hakkında, bunların en üst formlarına işaret eden ayetlerin bulunması da bu ko-

¹⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, el-Mektebü'l-İslâmî, I-VI, Beyrut 1985, IV, 194.

¹⁹ Hz. Peygamber buyurdu ki: "Hırsız, eli kesildikten sonra çaldığı malı tazmin etmekle sorumlu değildir." Bk. Abdurrezzâk, *el-Musannef*, X, 219 (18898); Dârekutnî, Ali b. Ömer, *Sünenü'd-Dârekutnî* (nşr. Şuayb el-Arnaût), I-VI, er-Risâle, Beyrut 2004, IV, 2401-241 (3395), 241-242 (3397).

nuyla doğrudan ilgilidir. İman denince takva, adalet denince iksât (adaletin en mükemmel hali), yardım denince karz-ı hasen, iyilik denince birr, güzellik denince ahsen olan, cömertlik denince îsâr kavramlarının kullanılmış olması da ideal bir değerler dünyasına, vicdanî öz ve estetik tasavvurumuzda var olan güzellik algımıza bir çağrıdır. Hukukun varlığı, vicdanların tek karar mercii olmasının önüne geçmek ve istismarı önlemek amacıyla yakından ilgilidir; çünkü vicdanlara bırakılmış kararların ne şekilde tezahür edeceği de bilinemez.

Değerler; uzlaştığımız, haz duyduğumuz, ihtiyaçlarımızı giderdiğimiz, onore edildiğimiz ve sosyal hayatta uygulama imkânı bulduğumuz hükümlerden oluşur. Bu hükümleri kimi zaman tutumlarımız kimi zaman örf ve adetlerimiz kimi zaman çağın ruhu ve ulaştığı düzey ve kimi zaman inançlar belirler. Bu açıdan bakıldığında bireylerin üzerinde ve onları yönlendiren bir şey olup insanların ulaşmak istediği şeylere bir kıymet verir değer. Dolayısıyla din, ahlâk, sanat, aile, örf ve adetler bizi bir hükme götürdükleri gibi kendileri de başlı başına değer ifade eden unsurlardır. Bunların korunması, ardına düşülmesi ve paylaşılması gereklidir. Bu açıdan din, yukarıda adı geçen unsurlar çerçevesinde detay bilgilerle haram-helal çizgileri koymamış, genel ilke ve prensipler belirleyerek insanların müşterek değerler üretmesine yol açmıştır. Basit bir örnek olarak yiyecekleri verebiliriz. Kuran'da haram olduğu belirlenen yiyecekler son derece sınırlıdır. Allah adına değil, başkaları için kurban edilenler, murdar hayvanlar ve domuz eti dışında herhangi bir hayvanî gıdanın haram kılındığına dair Kuran'da açık bir nas bulunmamaktadır. Hatta şu ayet konuyla ilgili oldukça geniş bir alan bırakmaktadır bizlere: *“De ki: Allah'ın kulları için yarattığı süsü ve temiz rızıkları kim haram kıldı (Arâf 7/32)?”* Bugün şöyle bir soru sorulabilir: Deniz ürünlerinden öyleleri var ki bunlar İslam ülkelerinde sofralarda pek görülüyor. Mesela, kalamar, ahtapot, istakoz, yengeç, midye, istiridye gibi deniz ürünleri dinen haram mıdır?

Bize göre bu alan, insanların kendi kararlarını kendilerinin vereceği bir alan olup gurmelerin damak tadı bu noktada belirleyici olur. İlginçtir, Hz. Peygamber, bir sofrada kendisine ikram edilen keler (bir cins kertenkele) eti yememiştir; ancak yenilmesine de ses çıkarmamıştır. Dolayısıyla halkın damak tadına uygun bir hayvanın eti için yasaklama getirmemiştir. Onun daha başka uygulamaları da bu konuda ufuk açıcıdır. Çocuklarını emzirme esnasında kadınlara eşlerinin yaklaşmasını yasaklamak istediğini, Bizanslılar ve İranlılarda böyle bir yasak olmadığını duyduktan sonra ise bundan vazgeç-

tiğini kendisi söylemektedir.²⁰ Erdemliler Cemiyeti diyebileceğimiz cahiliye dönemi müesseselerinden Hılfu'l-Fudûl'a bizzat iştirak etmiş ve risalet döneminde de bu cemiyetten ve kendi katkısından sitayişle bahsetmiştir.²¹ Fakat böyle olmadığını düşündüğü Hılfu'l-Matar ve Hılfu'l-Mutayyibîn'e katılmamıştır.²² O halde genel ilkeleri ortaya koyan İslam, gerek sosyal ilişkilerde gerekse ahlâka dair alanlarda insanların müşterek hareket edebilecekleri özgür alanlar bırakmıştır. Günümüz dünyasında Greenpeace gibi bir örgüt, en az Hılfu'l-Fudûl cemiyeti kadar övgüye layık değil midir? Gerçek şu ki 'değer' kavramı, pratik tezahürleri açısından insanî varlık alanına aittir. Nesnenin, aşkın bir varlık ya da bizim tarafımızdan ona atfedilen değeri dışında herhangi bir değeri yoktur. Özü itibarıyla değerli olan ya da olmayanlar ayırımına girdiğimizde tamamen sübjektif bir ayırıma girilmiş olur ve bu alanda inanç gibi bağlayıcı bir üst değer alanı olmadan bir şey söylemek mümkün değildir. Örneğin, zina büyük bir çirkinlik ve değersiz bir davranış iken evlilik yollu cinsel ilişki büyük bir sevap ve değerli bir davranışa dönüşmektedir.²³ Oysa ortada var olan şekilsel durum hiç de birbirinden farklı değildir. Ne var ki bu şekilde bir tasnif, dinin muhtelif olgularla ilgili değerlendirmeleri için tek açıklayıcı unsur da olamaz; çünkü dinde çirkin görünen hususların bir kısmı salt inançla ilgili olsa da tamamı için bunu söylemek mümkün değildir. Özellikle haram-helal çizgisinde değer ifade eden eylemler söz konusu olduğunda bu eylemlerin kendisinin de bizatihi iyi/güzel/doğru ya da kötü/çirkin/yanlış olması gerekir; çünkü böyle olmadığı zaman söz konusu eylemin, hakkında nas bulunmayan benzer diğer eylemlere kıyası imkânsız hale gelir. Örneğin, ibadet konularında kıyas yapmanın imkânsız oluşu bu sebeplerdir. İbadetlerin tayin ve tespitinde aklımıza dayanarak yargılarda bulunamayacağımızdan, kıyas yapmak da mümkün olmaz.

İnsan varlığını müşterek bir buluşma zeminine çekmek isteyen Kur'an'ın hedefinde ortak insanî değerleri paylaşılır kılma isteği mevcuttur; ancak bu istek, inanç konularını tartışma konusu yapan bir istek değildir. Örneğin, küreselleşme sürecinin yaşandığı günümüzde dinler arası diyalog sürecinde

²⁰ Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'* (nşr. Muhammed Fuad Abdülbâki), I-II, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Mısır, ts, "Radâ", 17; Müslim b. el-Haccâc, Ebu'l-Hüseyn, *el-Câmiu's-Sahih* (nşr. Muhammed Fuad Abdülbâki), I-V, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, ts., "Nikah", 140, 141; Ebu Davud, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdi es-Sicistanî, *es-Sünen*, Kahire, 1988, "Tib", 16; Tirmizî, Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sevrâ, *el-Câmiu's-Sahih* (nşr. Ahmed Muhammed Şakir), I-V, Mustafa Bâbi el-Halebî, Kahire, 1975, "Tib", 27; Nesâî, Ahmed b. Şuayb, *Sünenü'n-Nesâî bi Şerhi's-Süyûtî ve Hâşiyeti's-Sindî*, I-VIII, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyye, Beyrut, ts., "Nikah", 54; Dârimî, Ebu Muhammed Abdullah b. Abdurrahman, *es-Sünen* (nşr. Fevâz Ahmed Zemerli-Halid es-Seb'), I-II, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1407, "Nikah", 33.

²¹ Beyhakî, Ebu Bekir Ahmed b. el-Hüseyn, *Delâilü'n-Nübüvve ve Ma'rifet-i Ahvâli Sâhibi's-Şeria*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1988, II, 38.

²² el-Kurtubî, Ebu Bekr b. Ferah el-Ansârî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an* (nşr. Hişâm Semir el-Buhârî), I-XX, Dâru Âlemi'l-Kütüb, Riyad, 2003, XVI, 58.

²³ Zina olgusunun başlı başına dindar olan-olmayan toplumlardaki yıkıcı tesirine dair güzel bir tebliğ için bk. Köylü, Mustafa, "Küresel bağlamda Değerler Eğitimine Duyulan İhtiyaç", *Değerler ve Eğitimi Uluslar Arası Sempozyum: İstanbul, 26-28 Kasım 2004* (ed. Recep Kaymakcan ve dğr.), İstanbul 2007, s. 287-311.

bir ‘barış teolojisi’ ya da ‘küresel teoloji’ kurulabileceğine ilişkin öneriler,²⁴ bize göre iyi niyetli öneriler olsa da işlevsel olması imkânsız olan, esasen doğru da olmayan önerilerdir; çünkü bir dinin en önemli sabitesi onun teolojisidir ve her din kendi teolojisini kendisi inşa eder. Bu teoloji, kendine inananları dışlar, hatta ilahî azaba layık görür. Kaldı ki dinler kurumsal yapılardır. Bu yapılar kendi temellerini ve açılımlarını, yine kendi kurgularından üzerinden yaparlar. Dinlerin teolojik zeminleri birbirlerinden son derece farklıdır. Hakikat ve kurtuluş söylemleri dinlerde monolojik bir söylemdir, yani mutlak hakikatin sahibi olduğunu iddia etmeyen bir dine din denemez. Bu sebeple Tanrı’nın emrettiği bir konuda O’nun yanıldığını düşünmek, bir dindar için asla tasavvur edilemez.²⁵ Kuran özelinde konuya baktığımızda, Allah katında tek makbul dinin İslam olduğu, bunun da ayetlerde ve Peygamber uygulamasında içerilmiş olduğu beyan edilir. Kutluer’in tabiriyle, tebliğ etmek gibi bir vazifemiz olmakla birlikte tüm insanları tek bir ümmet yapmak gibi bir vazifemiz yoktur. Dinlerin evrensel ya da aşkın hakikat ilkelerini vurgulamış olması, onların kendilerine özgü anlam sistemlerinin buharlaşması anlamına gelmez. Dinler, kendileri kalmayı başardıkları ölçüde tarih sahnesinde kalabilirler.²⁶ Bu açıdan bakıldığında kendilerini zaten barışın temsilcisi olarak görürler. Hıristiyanlık, Yahudilik, Sabîlik gibi bir yönüyle şirke bulaşmayan inanç mensupları, yine ilkelerini Kuran’ın belirlediği değerleri paylaşmaları durumunda bir değer ifade ederler. İşte bu noktada Kuran’ın çağrıda bulunduğu ortak alan bir değer alanı olup bir teoloji değildir. Buradaki amaç, şiddete başvurmaksızın şirk unsurunu bütünüyle yeryüzünden silmektir. Ancak şirk ortadan kalktıktan sonra diğer inanç gruplarıyla bir ilişki kurulabilir ki bu ilişkiyi teoloji değil, hukuk düzenler. ‘Dinî çoğulculuk’ gibi kavramların değil, ‘dinde çoğulculuk’ kavramının vakiya uygun olması da bu yüzdendir.²⁷

Kısa bir süre öncesine kadar mevcut Papa, dinler arası bir diyalogun olamayacağını, olsa olsa kültürler arası bir diyalog tesis edilebileceğini açıklamıştı. Prof. Dr. Roland Meynet’in, “Hz. Muhammed son peygamber, Kuran da son kitap olabilir mi?” sorusuna verdiği şu cevap, aslında hem dinler arası diyalog hem de bu konudaki faaliyetlerin mahiyeti hakkındaki düşüncelere açıklık getirir: “Hz. İsa’da her bilgi vücut bulmuştur. İsa Mesih eksik bir şey bırakmamıştır ki Muhammed tamamlasın; İncil eksik değildir ki Kuran katkıda bulunsun. Dinler arası diyalog yapmak, inançlardan vazgeçmek an-

²⁴ Özellikle Wilfred Cantwell Smith’in “Towards a World Theology” adlı makalesi konu hakkında dikkat çekicidir. Konuyla ilgili bir çalışma için bk. Aydın, Mahmut, “Küresel Bir Teolojiye Doğru: Wilfred Cantwell Smith’de Dinsel Çoğulculuk”, *İslam ve Öteki* (ed. Cafer Sadık Yaran), Kaknüs Yayınları, İstanbul 2001, s. 83-122; ‘Barış Teolojisi’ düşüncesi için bk. Yavuz, “Değerlerin Şeceresi”, s. 91.

²⁵ Kılıç, *Ahlâkın Dinî Temeli*, s. 216.

²⁶ Kutluer, İlhan, “Küreselleşme, Mahiyeti ve Boyutları”, *Küreselleşme, Ahlâk ve Değerler* (ed. Yurdagül Mehmedoğlu, Ali Ulvi Mehmedoğlu), Litera Yayınları, İstanbul 2006, s. 47-48.

²⁷ Kılıç, *Dini Anlamak Üzerine*, Ötügen, İstanbul 2004, s. 65.

lamına gelmez. Birbirimize şirin gözükme için inandığımız şeyleri gizlemek uygun bir davranış değildir. Bu toplantıların amacı, (birbirimize daha saygılı olmak için) birbirimizi daha iyi tanımadır. El ele verip yeryüzündeki kötülüğe çözüm aramaktır; yoksa, inançlarımızı sorgulayıp birbirimizi yargılamak ve taviz vermek değildir.”²⁸

Sözün tam burasında, Kuran’ın, Yahudi ve Hıristiyanlara inen hakikatin süreç içerisinde lafız ya da yorum çerçevesinde- tahrif edildiğini, temelde adı İslam olan bu hakikatin ‘Yahudileştirildiğini’ ya da ‘Hıristiyanlaştırıldığını’, son peygamber Hz. Muhammed’le birlikte bu muharref din anlayışının revize edildiğini ve tarihsel-yerel karakterdeki pratik uygulamaların son kitapla birlikte artık tarihtëstü-evrensel formlara dönüştürüldüğüne işaret eden ayetler içerdiği hatırlanmalıdır. Bununla birlikte bu dinî grupların kutsal metinlerine, mabetlerine, müntesiplerine karşı Kuran sürekli saygılı bir dil kullanmış, onlar içinde samimi dindarlar bulunduğunu beyan etmiştir. Bu saygın dili, temel amacı kulluğun en bariz göstergelerine mekân sağlamak olan ibadethanelere işaret eden şu ayette görmekteyiz: “Eğer Allah bazı insanların kötülüklerini bazılarıyla önlemeseydi (yeryüzünde kargaşa çıkar); Sabî, Mecusî, Hıristiyan ve Yahudi mabetleriyle içlerinde Allah’ın adının çokça anıldığı meşitler yıkılıp harap olurdu (Hac 22/40).”

Bu konuda özellikle işaret edilmesi gereken şu Kuran nassı, inanç ve değer merkezli tartışmalarda önemli bir yol haritası çizer: “Ey İnananlar! Allah’ın nişanelerine, hürmet edilen aya, hediye olan kurbanlığa, gerdanlıklar takılan hayvanlara, Rab’lerinden bol nimet ve rıza talep ederek Beyt-i Haram’a gelenlere sakın hürmetsizlik etmeyin. İhramdan çıktığınız zaman avlanabilirsiniz. Sizi Mescid-i Haram’dan menettiği için bir topluluğa olan kininiz, aşırı gitmenize sebep olmasın; iyilikte (‘birr’) ve takvada yardımlaşın, günah işlemek (ism) ve aşırı gitmekte (udvân) yardımlaşmayın. Allah’tan sakının. Kuşkusuz Allah’ın cezası şiddetlidir (el-Mâide 5/2).”

Yukarıdaki ayet, dinin temel ahlâk ve hukuk ilkelerini açıklar. Ayetin nüzul sebebi şu şekildedir: Rivayete göre Hutam b. Hind el-Bekrî -daha sonra Benî Kays b. Seleme’den bir kişi- Hz. Peygamber’in huzuruna gelir ve kendisini bir kavmin temsilcisi olarak tanıtıp Peygamber’den İslam’ı öğrenmek ister. Hz. Peygamber ona İslam’ı anlatınca, Hutam bunların oldukça güç işler olduğunu, kavmine dönüp bunları anlatacağını, eğer kabul ederlerse kendisinin de bunları kabul edeceğini, kabul etmemeleri durumunda kendisinin de kavmi ile beraber olacağını ifade eder. Kavmine dönerken Medine meralarında yayılan develeri de sürüp götürür ve ertesi yıl Yemame’den bir hac kervanı ile beraber hac amacıyla Mekke’ye doğru yola koyulur. Yanında, kurban etmek için getirdiği boyunları gerdanlıklarla süslenmiş, bir yıl önce

²⁸ Meral, Yasin, “Dinler Arası Diyalog Sempozyumundan Genel İzlenimler”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 9, Sakarya, 2004, s. 235.

Medine'den çaldığı develer de vardır. Müslümanlar bu kervanı vurmak için Peygamber'den izin istemişler, ancak Hz. Peygamber, develere gerdanlıklar takıldığını söyleyerek onları engellemiştir. Ayet bu olayla ilgili olarak inmiştir.²⁹ Rivayetten anlaşılan odur ki, Hz. Peygamber hem bir dini sembol içerdiği için, hem de ticari bir maksada hizmet ettiği için söz konusu kervanın vurulmasını istememiştir. Malum olduğu üzere haram aylar da Hz. Peygamber'in koruduğu bir cahiliye âdeti idi ve barışı gündemde tutmanın önemli bir aracı olarak o dönemde işlev görmüştü. Savaşın nerdeyse bir alın yazısı olduğu Arap toplumunda gösterilen bu hassasiyet, 'silm/barış'ın ta kendisi olan İslam'ın Hz. Peygamber tarafından algılatılma biçimiydi aslında. Yukarıdaki nüzul sebebi ayet için nakledilmiş olsa da ayetteki muhtevayı nüzul sebebinden bağımsız olarak düşünecek olursak, çok daha geniş bir anlam alanına sahip olduğunu görürüz.³⁰ Nitekim makalenin temel amacı ayetin bu mesajlarını ortaya koymaya çalışmaktır.

Ayette yer alan 'birr' ve 'takva' ifadelerinin hangi anlamlara geldiği müfessirlerce tartışılmıştır. Rağıb'a göre 'birr', bahrin karşıtı olan 'berr (kara)' anlamında olup bu kökünden mülhem, sınırsız/uçsuz-bucaksız iyilik ve hayırdır. Bu açıdan bakıldığında kimi zaman Allah'a nispet edilir ki O, sınırsız hayrın kaynağıdır (et-Tûr 52/28). Bazen de 'birr', kula nispet edilir ki, o da bolca tâât ü ibâdât anlamına gelir. 'Birr'de esas olan, Allah'tan sevap, kuldân itaattir.³¹ İbn Abbâs ve Ebu'l-Âliye'den nakledilen haberlere göre ise 'birr' Allah Teala tarafından emredilen hususları yapmayı, takva ise nehyedilenlerden kaçınmayı anlatır.³² Sehl'e göre 'birr' İslam, 'takva' ise Sünnettir.³³ Kimilerine göre de 'birr' ve 'takva' aynı şey olup ayrı ayrı zikredilmeleri konunun ehemmiyetine dikkat çekmek içindir.³⁴ Zemahşerî'ye göre 'birr' ve 'takva' için muhtelif örnekler zikretmek ayetin muktezasına uygun değildir. Önemli olan her tür 'birr' ve 'takva' örneğinin emredilmiş olması, her tür 'ism' ve 'udvân' örneğinin nehyedilmiş olmasıdır.³⁵

Esasen 'birr', kalbin ve nefsin kendisiyle huzur bulduğu her tür fikir ve davranışı; yani değer ve erdemi gösterir. Vicdanın tedirgin olduğu her türlü düşünce ve eylem ise Hz. Peygamber tarafından 'ism' olarak nitelen-

²⁹ Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân fi Te'vili'l-Kur'ân* (nşr. Ahmed Muhammed Şakir), I-XXIV, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2000, IX, 472, 473.

³⁰ Esed, Muhammed, *Kuran Mesajı* (tr. Cahit Koçak-Ahmet Ertürk), İşaret, İstanbul 1997, s.183.

³¹ el-İsfehânî, Ebu Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtu'l-Asfiyâ*, I-X, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1405H., 53.

³² Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, IX, 491.

³³ Ebu Hayyân el-Endelüsî, *Tefsîru'l-Bahri'l-Muhît*, I-VIII, Dâru'l-Fikr, Beyrut, ts., III, 340; el-Begavî, el-Hüseyn b. Mes'ûd, *Meâlimü'l-Tenzil* (nşr. Muhammed Abdullah en-Nemr-Osman Cumua-Süleyman Müslim), I-VIII, Dâru Tayyibe li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1997, II, 9.

³⁴ Ebu Hayyân, *Tefsîru'l-Bahri'l-Muhît*, IV, 352.

³⁵ ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Ömer Carullah, *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmidi'l-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvil fi Vucûhi'l-Te'vil*, I-IV, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, I, 637-638.

dirilmiştir. Hatta zahire bakarak hüküm veren müftüler farklı şeyler söyle-seler dahi bir olgunun ‘birr’ ya da ‘ism’ kategorisinde değerlendirilebilmesi için kişinin kendi vicdanına müracaat etmesi salık verilmiştir. Bununla birlikte hadislerdeki bu ifadelerden hareketle ‘birr’ ve ‘takva’ tanımlaması yapmak doğru değildir; çünkü Hz. Peygamber’in bu ifadeleri, soru soran kimsenin ruh haline ve ihtiyacına göre değişebilmekteydi. Dolayısıyla ‘birr’ dendiğinde, Kuran’ın diğer ayetlerindeki ifadeleri göz önünde bulundur-mak gerekir.³⁶

Tüm bu tanımlamalardan sonra şunu söylemek mümkündür: ‘Birr’ iman, ahlâk, âdâb ve amel adına hangi değer varsa onu kapsar. Bu değerler üzerinde yardımlaşmak, bunun aksi durumlardan uzak kalmak, Kuran’da toplumsal hidayetin rükünlerinden bir cüzdür. Bu güzellikler yapıлып çirkinliklerden uzak kalındığında, birey ve toplum bazında dinî-dünyevî maslahat elde edilmiş olur.³⁷ Kısaca, dinî ve ahlâkî bir terim olarak, iman ve ibadetten başlamak üzere her türlü iyilik, ihsan, itaat, doğruluk ve günahsızlık ‘birr’ demektir.³⁸

Ayet-i kerimede evvela ‘birr’in, ardından ‘takva’nın zikredilmesi de boşuna değildir. Mâverdî’ye göre takvada Allah’ın rızası varken ‘birr’de insanların rızası söz konusudur. Her iki rızayı da bir araya getirmiş olanlar, hem gerçek mutluluğa hem de engin nimetlere nail olurlar.³⁹ Bir başka ayette ise bu sefer ifadeler yer değiştirmekte ve sanki dilin bütün imkânları kullanılarak insanlık, ‘bir’ ve ‘takva’ya el birliğiyle koşmaya, ‘ism’ ve ‘udvân’a el birliğiyle karşı koymaya çağrılmaktadır: “*Ey iman edenler! Aranızda gizli konuşacağınız zaman günahı (ism), düşmanlığı (udvân) ve Peygamber’e karşı gelmeyi fısıldamayın. İyilik (birr) ve takvâyı konuşun. Huzuruna toplanacağınız Allah’tan korkun (el-Mücadele 58/9)*!”

Kuran’ın bu saygı dolu üslubu, temelde ‘inanç’ ve ‘değer’ kavramları çerçevesine oturabileceğimiz iki farklı anlam grubuna işaret etmektedir. ‘İnanç’ kavramı çerçevesinde görülmesi gereken ayetler, hakikatin özgün ve tahrif edilmemiş ifadesinin sadece Kuran’da bulunduğunu, Tevrat ve İncil’de ise hakikatin, ancak kırıntıları bulunduğunu anlatır. Bu açıdan bakıldığında Kuran’a inananların diğer kitap mensuplarıyla ilişkisi ‘tebliğ’ düzeyinde gerçekleşir. İkinci grup ise ‘değer’ kavramı çerçevesindeki ayetlerden oluşur ve bu değer algıları üzerinde Kuran her din mensubu ile diyalog düzeyinde temas kurabileceğini, kurulması gerektiğini anlatır. Dolayısıyla dinler arası diyalog, esasen dindarlar arası bir diyalogdur ve dindarlar arası bir diyalogun ‘inançlar’ değil, ‘değerler’ üzerinden inşası gerekir.

³⁶ Reşid Rıza, *el-Menâr*, I-XII, Matbaatu’l-Kahire, Kahire, 1380H, VI, 130.

³⁷ Reşid Rıza, *el-Menâr*, VI, 131.

³⁸ Komisyon, *Kuran Yolu*, I-V, DİB, Ankara 2006, I, 116.

³⁹ Kurtubî, *el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân*, VI, 42.

Değerler üzerinde bir dünya inşa etmek zorunda oluşumuz, yaratılış gayemizle de yakından ilgilidir. Kuran'ın ilk ayetinden son ayetine kadar verdiği mesaj, insanın başıboş bırakılmadığı, âlemin herhangi bir maksat düşünülmezsizin yaratılmadığı ve bu dünyada etliye-sütlüye karışmadan yaşayanların yaratılış amaçlarına uygun davranmadıklarıdır. Bir hikmete binaen yaratılan kâinatın kendisi de mükellef bir varlık gibi değerlendirilir Kuran'da. Hatta bu varlık, zorunlu bir itaat ile değil, bilerek ve isteyerek Allah'a teslim olmuştur.⁴⁰ Esasen söz konusu varlıkların akıl sahibi olmadıkları izahtan varestedir; ancak Allah Teala'nın bu varlıklara işaretten bize verdiği mesaj, evrende O'nun yasalarına aykırı hiçbir hareketin olamayacağı anlamındadır. Denebilir ki evrene konmuş olan bu yasalarda Allah'ın istekleri doğrultusunda olmayan tasarruflarda bulunabilme kapasitesi yalnızca akıl sahibi insana verilmiştir. Bu sebeple emanet sorumluluğu göklere ve dağlara teklif edilmiş, göklerin ve dağların üstlenme cesareti gösteremedikleri bu ağır sorumluluğa insan talip olmuştur. O halde insan, yeryüzündeki en değerli varlıktır.

İnsanın değerli oluşu ve kendisine değer verilmesine olan ihtiyacı, oksijen ihtiyacı kadar tabiidir; çünkü her şeyden önce onu değerli gören, yaratıcısı olan Allah'tır. "*Andolsun ki Biz âdemoğullarını mükerrerem kıldık ve onları karada ve denizde (nakil vasıtalarına) yükledik ve onları leziz, temiz şeylerle rızıklandırdık. Onları mahlûkatımızdan birçokları üzerine katbekat üstün kıldık (İsrâ 17/70).*" Bu ayetten anlaşıldığı kadarıyla insanın değerli kılınması, canlı türleri içerisinde diğer canlılarda olmayan bir yön ile -ki bu yön kendinden başka her yönü geride bırakan bir yöndür- üstün/değerli kılınmasıdır. İnsanın değerli olması ile herhangi bir nesnenin değerli olması birbirinden farklı iki şeydir. Vakti insanın değeri söz konusu olduğunda bu ayırım genelde ihmal edilmektedir.⁴¹ Yaratıcı, insana öyle değer vermiştir ki insanın, ilahî olanla irtibatını koparmaması için ısrarla bu ilişkiyi sürdürceğini beyan etmiştir: "*Siz, haddi aşan kimseler oldunuz diye sizi Kuran'la uyarmaktan vaz mı geçelim (Zuhruf 43/5)?*" ayeti, haddi aşmış olsalar da kulların tümüyle gözden çıkarılmadığını anlatmaktadır. Nitekim "*Benim şu buyruğumu ilet onlara: 'Ey (günahlara batarak) kendilerine yazık eden kullarım! Allah'ın rahmetinden umut kesmeyin! Bilin ki Allah bütün günahları bağışlar. O'dur sonsuz bağışlayan, sınırsız acıyan'* (Zümer 39/53)." ayeti, insana rahmet-i ilahiye karşısında her zaman için bir şans tanındığını gösterir.

Mükerrerem bir varlık olarak insan, çok aşağılık bir konuma da düşebilir: "*İncire, zeytine, Sina dağına ve şu güvenilir beldeye yemin ederim ki biz insanı en güzel biçimde yarattık. Sonra onu aşağıların aşağısına indirdik (Tin 95/1-5).*" Dünyada mutlak hakikatin varlığını bile bile inkâr eden bir

⁴⁰ Fussilet 41/11

⁴¹ Kuçuradi, İoanna, *İnsan ve Değerleri*, Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara 1998, s. 9.

insan, gerçekte akıl sahibi bir varlık gibi yaşamamıştır: “*Muhakkak ki Allah, inanıp iyi işler yapanları atlarından ırmaklar akan cennetlere koyar; inkâr edenlere gelince, zevk-sefa içerisinde bir süreliğine dünyadan faydalanırlar, davarlar gibi yer, içerler. Ancak ateştir onların konaklama yeri* (Muhammed 47/12).”⁴² Dolayısıyla sadece varoluşları itibarıyla dahi bir değer olan insanlar, doğdukları andan itibaren sadece varlıklarıyla değerli olmazlar, daha başka meziyetlere de sahip olmak zorunda kalırlar. Bu meziyetleri ortaya koyamadıklarında varoluşlarından gelen değerleri onlar için büyük bir ceza vasitasına dönüşür. Onların, görünürde birtakım değerli davranışları olsa da varlık sahasına gelmelerinin tek sebebi olan yaratıcıyı bile bile inkâr etmeleri, Kuran açısından, ortaya koydukları hiçbir erdemli davranışlarının olmadığı sonucunu tevhit eder. Kuran’da bu tarz bir hayat yaşayanlar, sadece bir süreliğine dünyadan istifade eden bayağı varlıklardır.⁴³ Bu açıdan bakıldığında bir insanın Müslüman bir ülkede, Müslüman bir anne-babadan doğmuş olması, onu ‘baştan değerli’ bir insan konumuna sokmaz. Bir Müslüman bireyin toplumsal düzeyde dinle hiç ilgisi olmayan, hatta dinen makbul addedilmeyen bir hayat sergilemesi, onun Müslüman olarak kendisini öne çıkarmasını anlamsız kılar. Nitekim son peygamberle birlikte kendilerini Allah’ın sevgili kulları olarak gören İsrailoğulları’nın elinden seçkin ümmet olma vasfı alınmış, tarih sahnesinde ciddi bir varlık sergilediğine şahit olunmamış ümmî bir topluma tevdi edilmiştir. Bu demek değildir ki İslam, kıyamete kadar Arap toplumunun önderliği oldukça hayatta kalacaktır; aksine, bu sorumluluğu kim hakkıyla eda edebilecekse Allah bu şerefi ona verecektir.

Kuran’ın genel örgüsünde insanı mükerrem kılan bir başka yön de onun ferdî değeridir. İnsan, birey olarak değerli bir varlıktır; dolayısıyla bireyselleşmek Müslüman’ca bir tavır olmasa da bireyleşmek Müslüman olmanın kaçınılmaz bir şartıdır. İnsan o safhayı aştıktan sonra değerli varlık olma vasfını elde eder. Hz. İbrahim tebliğ ettiği dinin ilk Müslüman’ı;⁴⁴ Musa ilk mümini olarak anlatılır Kuran’da.⁴⁵ Peygamberler, kendi dinlerinin ilk teslim olanı (Müslüman’ı)dırlar. Ne var ki bireyleşmek kimi zaman bireyselliğe de yol açabilmektedir. İşte bu noktada Kuran müdahil olur ve değerlerin bireysel anlamda temsilinin yeterli olmayacağını, Müslüman bireylerden oluşan bir hayırlılar ümmetinin inşa edilmesi emriyle⁴⁶ toplumsallaşmaya önem verdiğini gösterir. Şairin diliyle, “Bir ağaç gibi tek ve hür ve bir orman gibi kardeşesine” yaşamak gerekir. Esasen bu emir de İslam’ın inanç merkezli

⁴² Hadis kaynaklarında yer alan “Mümin bir mide ile kafir ise yedi mide ile yer” hadisi de bunu anlatsa gerekir. Bk. Buharî, “Et’ime”, 12; Müslim, “Eşribe”, 182-186; Tirmizî, “Et’ime”, 20; Dârimî, “Et’ime”, 13; Muvatta’, “Sıfatu’n-Nebî”, 9, 10; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 21, 42, 74.

⁴³ Konuyla ilgili pek çok ayet bulunmaktadır. Bk. İbrahim 14/30; Hicr 15/2-3; Nahl 16/54-55; Mürselât 77/45-46 vd.

⁴⁴ En’âm 6/163

⁴⁵ A’râf 7/143

⁴⁶ Âl-i İmran 3/104, 110

bir dünya kurmamızı bizden istemesine rağmen realitede öncelikle değer merkezli bir dünyanın kurulabileceğini anlatmak istemesinden kaynaklanır; çünkü yine Kuran'da, inanç değil, değer ön plana çıkartıldığını gördüğümüz şu satırları okuruz: “*Hepsi bir değildir; Ehl-i Kitap içinde istikamet sahibi bir topluluk vardır ki gece saatlerinde secdeye kapanarak Allah'ın ayetlerini okurlar (Âl-i İmran 3/113).*” Bu ayetten inanç anlamında bir onaylama çıkartmak mümkün değildir; çünkü inanç noktasında Kuran Ehl-i kitap'ı birçok açıdan eleştirmektedir. Burada anlatılmak istenen, onlar içerisinde gerçekten dindar, dürüst ve özü-sözü bir insanların bulunduğu; çünkü ayetin siyaki, Ehl-i kitap içerisinde haddi aşanların ve dünyada erdemli olmayan davranışlara imza atanların bulunduğunu anlatmaktadır. Dolayısıyla herhangi bir dinî durumu öne çıkartmaksızın Kuran, Ehl-i Kitap'ın kendi değerlerini öne alarak gündeme taşımakta ve bu değerlere gösterdikleri hassasiyeti önemsemektedir.

Bu tür değer ifade eden davranışların sergilendiği bir başka ayette diğer bir ahlâkî değere, tevazua işaret edilmektedir: “*İnsanlar içerisinde iman edenlere düşmanlık bakımından en şiddetli olarak Yahudiler ile şirk koşanları bulacaksınız. Onlar içinde iman edenlere sevgi bakımından en yakın olarak da 'Biz Hıristiyanlarız' diyenleri bulacaksınız; çünkü onların içinde keşişler ve rahipler vardır ve onlar büyüklük taslamazlar. Resule indirileni duydukları zaman tanış çıktıkları gerçekten dolayı gözlerinden yaşlar boşandığını görürsün. Derler ki: 'Rabbimiz! İman ettik, bizi (hakka) şahit olanlarla beraber yaz' (Mâide 5/82-83).*” Esasen bu durum, bütün bir dindarlar topluluğu için söz konusudur ve erdemli davranmak her şeyden önce ilahî mesajların özüdür: “*Eğer onlar Tevrat'ı, İncil'i ve Rablerinden onlara indirileni (Kuran'ı) doğru dürüst uygulasalardı, şüphesiz hem üstlerinden hem de ayaklarının altından yerlerdi (yeraltı ve yerüstü servetlerinden istifade ederek refah içinde yaşarlardı). Onlardan, aşırılığa kaçmayan mutedil bir zümre de vardır; fakat çoğunun yaptıkları ne kötüdür (Mâide 5/66)!*” Dürüst ve erdemlice olmayan her davranış da Kuran'da, faili Müslüman bile olsa, kınanmıştır: “*İnsanlardan kimi, sırf bir hesaba binaen, imanla küfrün arasında bir yerde ibadet eder Allah'a... Kendisine bir iyilik dokunursa buna pek memnun olur, bir de musibete uğrarsa çehresi değişir (dinden yüz çevirir). O, dünyasını da ahiretini de kaybetmiştir. İşte bu, apaçık zıyanın ta kendisidir (Hac 22/11).*”

Kuran'ın, bir değere bağlanan davranışları pratiğe koyma noktasında inananlara yüklediği sorumluluk, imanı amelden tümüyle ayıran bir inanca yol vermez. İnanma, dinî anlamda iman objeleri olan Allah ve ahiret hayatına karşı duygusal yaşantı dediğimiz ahlâkî, varoluşsal bir durumdur. Böyle bir iman, Allah'ın sıfatlarının varoluştaki (tabiat) zengin tezahürlerini doğru değerlendirme ve O'na tapınma anlamındaki ibadetlerle gerçekleştirilir

ve korunur.⁴⁷ Kuran'daki her ibadet ve ahlâk ilkesinin imana dair içerikler etrafında yumaklanması bu sebeplerdir.⁴⁸ İman ile ameli birbirinden tümüyle farklı gören bir anlayış, imanı, kabulü güç bir teorik düşünceye çevireceği gibi ameli de icraı zor bir göreve döndürür. Bize göre iman ve amel, birbirlerinden ayırlamayacak ölçüde karmaşık bir sosyo-psikolojik süreçten oluşur. Örneğin, bir ayette Allah Teala doğrudan amel olan bir konuyu, namazı iman olarak adlandırır: “*İşte böylece sizin insanlığa şahitler olmanız, Resul'ün de size şahit olması için sizi mutedil bir millet kıldık. Senin (arzulayıp da şu anda) yönelmediğin kibleyi (Kâbe'yi) biz ancak Peygamber'e uyanı, ökçeleri üzerinde geri dönenenden ayırt etmemiz için kible yaptık. Bu, Allah'ın hidayet verdiği kimselerden başkasına elbette ağır gelir. Allah sizin imanınızı (kıldığınız namazları) asla zayıf edecek değildir. Zira Allah insanlara karşı şefkatli ve merhametlidir* (Bakara 2/143).” O halde imanı kesin bir çizgi ile ahlâkî davranışlardan ayırmak mümkün değildir. Belki de burada şunu söylemek gerekir: Dinde esas olan, ana hedefin; yani Müslüman olma iradesinin ortaya konmasıdır. Bu irade ortaya konduktan sonra, zaman içerisinde insan birtakım yalpalamalar, savrulmalar yaşayabilir. Hatta bu tür ayak sürçmeleri, oldukça uzun dönemlere de yayılabilir; ancak ana hedefi ortaya koyma iradesinin sürekliliği (dinde samimiyet), bu tür yalpalama ve savrulmalara rağmen Allah Teala'nın affıyla neticelenen bir akıbeti sağlayabilir.

Gerçekten de insanların değerlere bağlılığı farklı düzeylerde olabilir; ancak bu farklı düzeylerin ahlâk alanındaki en önemli göstergesi 'samimiyet'tir. Örneğin, tapınmak her dinde olduğu gibi İslam'da da erdemli bir davranıştır; ancak bu davranış salt bir şekiller yığına büründürüldüğünde yahut hayatın diğer alanlarına müspet bir katkı sağlamadığında Tanrı katında değersiz hale gelir. Öyle ki şekil şartları itinayla yerine getirilmeden alelusul kılınan bir namaz bile 'zayıf olmuş bir namaz'⁴⁹ hüviyetine bürünür; çünkü bizzat dinin kendisi bir 'samimiyet bütünü'dür⁵⁰ ve gönderilen her elçi 'samimi bir yol arkadaşı'⁵¹ olarak gönderilmiştir. Dolayısıyla yalnızca imana vurgu yapan nasları, bu çerçevede değerlendirebiliriz. Bu, örneğin çok çalışkan olan bir insanın, kimi zaman tembellik yapması gibidir. Bu tembellik gayr-ı iradî olabileceği gibi iradî de olabilir; ancak o kimsenin çalışkan olması, bu tür geçici ya da uzun dönemli tasarruflarla kendisinden kaybolmuş olmaz. Alamet-i fârika olarak Müslümanlığı ön planda olan bir insanın, günah işlemesi de herhalde bu örnekteki gibidir. Kuran'ın bu anlamda hem iman ile

⁴⁷ Güler, İlhami, *İman Ahlâk İlişkisi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2003, s. 133.

⁴⁸ Aydın, Ömer, *Kuran-ı Kerim'de İman-Ahlâk İlişkisi*, İşaret Yayınları, İstanbul 2007, s. 199.

⁴⁹ Tayâlisî, Süleyman b. Davud b. el-Cârûd, *Müsnedü Ebî Davud et-Tayâlisî* (nşr. Muhammed b. Abdulmuhsin et-Türkî), I-IV, Dâru Hicr li't-Tibâa ve'n-Neşr, Cize, 1999, I, 479.

⁵⁰ “Din samimiyettir.” Bk. Buhârî, “İman”, 42, 95; Müslim, “İman”, 95; Tirmizî, “Birr”, 17; Nesâî, “Beyat”, 31; Dârimî, “Rikâk”, 41; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 351; II, 297; IV, 102.

⁵¹ “*Ye (Salih) onlardan yüz çevirdi: 'Ey kavmim!' dedi, 'gerçek şu ki ben, Rabbimin mesajlarını ilettilim ve samimiyetle size yol gösterdim; (ama) siz samimi yol arkadaşlığı yapanları sevmediniz'* (A'râf 7/79).”

ameli iki ayrı şey olarak görenleri hem de birbirinden ayrı görmeyenleri haklı gösteren ayetlerini, bir pedagojik metot çerçevesinde kabul etmek daha makul görünmektedir. Doğrusu Kuran'da bu ikili pedagojik yapı, başka birçok ayette kendisini gösterir. Mesela, bazı ayetlerde hidayet, yalnızca kulun tasarrufuna özgü kılınırken diğer bazılarında ilahî bir lütuf olarak gösterilir. Aslında bu ikisinden birisini öne çıkartma gayreti, pedagojik bir çerçeveye oturduğunda anlamlıdır. Kendi özgür iradesini putlaştıran bir insana hidayet bir lütfü ilahî olduğu anlatılmalı, hidayeti sadece bir ilahî lütuf olursa elde edebileceğini düşünen insana kendi özgür tercihlerinin ne kadar belirleyici olduğu anlatılmalıdır. Duruma göre bir ayetin bir yönü öne çıkarılırken diğer bir yönü flu kalabilmektedir. Aynı şekilde imanı amelden ayrı görebileğimiz yerler olduğu gibi kesinlikle birbirinden ayıramayacağımız yerler de söz konusu olabilir. Doğrusu buna benzer ayetlerin, bir itikad konusu olarak tartışmaya açılması, tarihsel süreçteki pek çok ihtilafın da ana sebebi olmuştur. Oysa itikad, farklı naslarla tartışmaya açabileceğimiz bir alan olmamalıdır.

Ahlâk, Müslümanlar arası ilişkilerde dinî kabul ile sürekli yan yana zikredilmiştir. Mesela, bu ilişkilerin en önemlisi olan aile müessesenin teşkilinde ahlâk, olmazsa olmaz bir şarttır. Tirmizî'de geçen bir rivayette Hz. Peygamber şöyle buyurmaktadır: "Ahlâkından ve dininden razı olduğunuz bir adam herhangi bir yakınınıza talip olursa, evliliğine imkân veriniz. Bunu yapmadığınızda yeryüzünde fitne ve yaygın bir fesat baş verir."⁵² Doğrusu bu rivayette ahlâkın, dini kabulden hemen önce gelmesi manidardır. Bu ifade ahlâkın önemine vurgu yapmak amacıyla kullanılmış olabileceği gibi ahlâk ve dini birbirinin aynı olan iki yüz olarak nitelenmek amacıyla da söylenmiş olabilir. Belki, "Bir kadın dört şeyi için; güzelliği, nesebi, malı ve dini için nikâhlanır. Allah aşkına, sen dini bütün olanı seç."⁵³ rivayetinde din ile kast edilen de esasen dindarlık, yani dini kabulün kişide meydana getirmesi beklenen ahlâk-ı hamidedir. Malum olduğu üzere Ehl-i Kitap mensubu bir kadını da nikâh altına almak İslam'da caizdir; o halde bu ifadelerdeki din kavramından sadece İslam'ın anlaşılabilceğini söylemek doğru olmasa gerektir.

Dinin insanlardan beklediği teslimiyet ve bu teslimiyete paralel müşterek değerler dünyasının inşa edilmesi, insanın âlemde varoluş gayesi ile uyumlu olduğu kadar onun, fizikî ve ruhî durumunun buna yatkın olmasıyla da ilgilidir. Düşününüz ki aynı aileden iki insan aynı ortamda bulunmakta, aynı şeyleri yemekte; ama farklı idealler ve hedefler peşinde koşmaktadır. Yine bir toplumda aynı toplu taşıma araçlarını kullanan, aynı lokantalarda aynı yemekleri yiyen, aynı tatil mekânlarında vakit geçiren insanlar apay-

⁵² İbn Mâce, Ebu Abdillah Muhammed b. Yezid, *es-Sünen*, Beyrut 1975, "Nikah", 46.

⁵³ Müslim, "Radâ", 53

rı düşüncelerde olabiliyorlar. İnsanları bir arada tutacak, ortak idealler peşinde koşturacak değerlerin bu tür fiziksel olgular olmadığı aşikârdır. Dolayısıyla insanoğlunu ortak bir değer etrafında hale hale buluşturabilecek değerler, metafizik değerler olmalıdır. Bu metafizik değerlerin bulunduğu alan, kısmen felsefe olabilir; ama tümüyle felsefedir diyemeyiz; çünkü felsefe tarihi birbiriyle çelişen ve çatışan değerlerle doludur. Bize göre bu alanda birleştirici tek unsur din olabilir; ancak bu din ırk, yeryüzü egemenliği yahut daha başka geçici menfaatler peşinde koşan bir din olamaz. Örneğin, sadece belirli bir ırkın mensuplarını müntesip olarak kabul eden Yahudilik ortak insanî değerler için birtakım katkılarda bulunabilse de küllî anlamda birleştirici olamaz. Yine uzunca bir süre dünyanın farklı bölgelerinde çeşitli milletleri emperyalist amaçlarına alet etmiş imparatorlukların ileri karakolu olarak görev yapmış Hıristiyanlık küllî anlamda birleştirici bir rol üstlenemez. Hatta bu tarzda yorumlanmış bir Müslümanlık dahi bizce birleştirici olmaz. Bu çerçevede olmak üzere, İslam'da saldırı savaşı olmamasına karşın Hz. Peygamber sonrası dönemde saldırı savaşı olarak niteleyebileceğimiz türden tarihsel gelişmeler, bu gelişmelere yol açanların, onlara 'fetih, cihat, i'lâ-yı kelimetullah' gibi dinî kavramlarla işaret etmesiyle temize çıkmış olmaz. Dolayısıyla bahsi geçen her üç din mensubunun, bu dinlerin aslından olmayıp sonradan eklenen yukarıdakine benzer yanlış uygulamalarını gözden geçirmeleri gerekir.

Kuran'a göre, varlığın gayesi insanoğluna hizmettir. Ağaçlar, hayvanlar, dağlar, denizler insanoğlunun hizmetine sunulmuştur. Aslına bakılırsa değer dediğimiz şeyler de varlık alanına aittir⁵⁴ ve bu anlamda insan varlığı, değerın tayin ve tespiti için zorunlu bir durumdur. Ne var ki vital insan tipi, yalnızca doğal anlamda yaşamı, biosu tanır. Onun için tek gerçek değer bedenın ve bedensel güçlerin tahkimidir. Ekonomik insan yarar değerini vazgeçilmez bir belirleyici olarak görür. Maddi nimetler, onun için bir araç değil, doğrudan amaç değerlerdir. Kuran'ın ifadesiyle, sadece hayatın zahirine sıkı sıkıya sarılmıştır.⁵⁵ Hedonist insan için hayatta hazdan başka bir değer yoktur. Böyeleri için hayat, zevk u sefasını sürmemiz gereken bir eğlence dünyasıdır.⁵⁶ Teorik insan için bilgi değeri dışında yaşamın geçerli başkaca değeri yoktur. Estetik insan gerçek dünyayı, o dünyaya sahip olup yönlendirmekten ziyade zevk alarak izler; o, bir hayat temaşacısıdır. Etik insan ahlâkî değerin yüceliğini kendisine gaye edinmiş soğuk bir ödev insanıdır. Kendisinde yükselen tüm yaşam dolu eğilimlere karşı sürekli bir baskı uygular. Oysa evrensel insan, hayattaki tüm değerlerin müspet yönlerini alıp menfi yönlerine set çekeabilen, ortak insanlık ideali için çırpınan ideal

⁵⁴ Ülken, Hilmi Ziya, *Ahlâk*, Ülken Yayınları, İstanbul 2001, s. 195.

⁵⁵ Rûm 30/7

⁵⁶ Meâric 70/42

insandır. Bu, insanlık için bir haktan öte zorunluluktur.⁵⁷ Kuran'ın ifadesiyle Hz. Peygamber, sınırlı bir zaman dilimine hapsedilemeyecek kadar evrensel mesajlara sahiptir. Şu ayet, özellikle 'insanlar' ifadesiyle onun evrensel mesajını dikkatlere sunar: "*De ki: 'Ey insanlar! Şüphesiz ben, yerin ve göklerin hükümrânlığına sahip olan Allah'ın hepinize gönderdiği peygamberiyim. O'ndan başka hiçbir ilâh yoktur. O, diriltir ve öldürür. Öyleyse siz de Allah'a ve O'nun bütün kelimelerine iman eden o ümmî nebiye, o resule inanın. Ona tabi olun ki doğru yolu bulasınız'* (A'râf 7/158)."

Kuran'ın bildirdiğine göre, din her şeyden önce birtakım problemlerin çözümü için vardır; çünkü varlığın nasıllığı ve akıbeti, dinin birincil problemlerindedir. Kuşkusuz bu konularda bir netliğe kavuşulması için her dinin kendi epistemolojisini oluşturması gereklidir. İnsana sorumluluklar yüklenirken bu epistemolojik alt yapı, peygamberler ve kitaplar aracılığı ile önceden verilir. İnsan, akıl nimeti sebebiyle elbette çok yol alabilir; ancak aklın mesafe alabilmesi bir takım 'bilgiler'e ihtiyaç duyar. Bu sebeple Kuran, bilgiye dayanmayan bir akıl yürütme sürecini hoş karşılamaz. "*Hadi hakkında bilgi sahibi olduğunuz konularda tartışıp durdunuz; iyi ama bilgi sahibi olmadığınız konularda niçin tartışıyorsunuz! Oysa [her işte olduğu gibi bu işte de en] doğrusunu Allah bilir; siz ise bilmezsiniz* (Âl-i İmrân 3/66)." ayetinde anlatıldığı üzere, bilgisizce bir tartışma, sonuç getirmeyen bir tartışmadır. Bu sebeple Kuran'da müminlere; "*Bilmediğin şeyin de peşine düşme sakın; çünkü hem kulak hem göz hem kalp, hepsi de bu tavrından dolayı sorumlu sayılacaktır* (İsrâ 17/36)." denilmektedir. Bilgilenmenin en zor olduğu alanda, din sahasında peygamberler göndermek suretiyle Allah, insanın en hayatî ihtiyaçlarından birine cevap vermiş olmaktadır.

Bu epistemolojik desteğin ardından her din kendi etik anlayışını, yani aksiyolojisini inşa eder ve müminlerinden, bu aksiyolojiye uygun davranmalarını bekler. Bu davranışlar, hayatın bütün alanları için onlardan beklenen davranışlardır. Ailede, işte, çarşı-pazarda ve hatta insanın kendi başına kaldığı anlarda bu aksiyolojiye uygun hareket etmesi, dindarlığının vazgeçilmez şartıdır. Öyle ki dindar bir toplum hayata dair bütün algılarında, ekonomik, siyasî ve askerî oluşumlarında bu aksiyolojinin muhtelif yansımaları doğrultusunda hareket eder. Mesela, ekonominin kendine özgü bağımsız kuralları vardır; ancak karz-ı hasen adını verdiğimiz borç türü -ekonominin hiç de rasyonel göremeyeceği bir borç ilişkisidir- Kuran'da dindarca bir tavrın yansımaları olarak görülür. Dolayısıyla dindar toplumun dünya kurgusu, dinin aksiyolojik değerleriyle örülen anlamlar dünyasında gerçek ifadesini bulur.

Kuran, bu epistemolojik çerçeveyi itikat, ibadet ve ahlâktan oluşan üçlü bir sacayağı üzerinde yükseltmektedir. Kuran'ın temel/ana konuları olan bu hususlar, kendi içlerinde yine temel/ana ve tali/araç konular olarak

⁵⁷ Aral, *Hukuk Felsefesi*, s. 87-88.

tasnif edilirler; ancak tüm bunlara rağmen İslam, ahlâkın mutlak otoritesine teslim olmanın adıdır. Yani dinin temel omurgası, her alanda kimliğini yansıtan tutarlı ve düzgün davranışlara sahip Müslüman yetiştirme imkânını taşıyan İslam ahlâkıdır. Peygamber de bu ahlâkın en mükemmel temsilcisi olup onun yeryüzündeki vazifesi, güzel ahlâkı temsil etmektir. Kuran onun, yüce bir ahlâk üzere olduğunu beyan eder.⁵⁸ Hz. Peygamber'in kendisi de "Ben, güzel ahlâkı tamamlamak için gönderildim."⁵⁹ buyurmaktadır. "İmanın en değerlisi (bir başka rivayette ise mizanda en ağır gelecek şey) güzel ahlâktır."⁶⁰ sözleri ve Hz. Aişe'nin peygamberi anlatırken kullandığı, "Onun ahlâkî Kuran idi."⁶¹ sözü, dinin bütünüyle ahlâk üzerinde yükseldiğini anlatır. Nitekim İbn Abdilberr (ö. 543/1071), *Muvatta'* adlı hadis mecmuasında geçen ilk rivayeti şerh ederken güzel ahlâkı salâh, her türlü hayır, din, fazilet, alicenaplık (mürüvvet), ihsan, adalet ile açıklar ve ulemanın, tüm bu güzel vasıfları derc eden bir Kuran ayeti olarak "*Muhakkak ki Allah adaleti, iyiliği, akrabaya yardım etmeyi emreder; çirkin işleri, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt vermektedir* (Nahl 16/90)." ayetine işaret ettiklerini anlatır.⁶² Süfyân b. Uyeyne'nin Hz. Ali'den naklettiği bir habere göre, Hz. Ali'ye "*Allah adalet ve ihsan ile davranmanızı emrediyor*" ayeti hakkında soruldu da, ona şu cevabı verdi: "Adalet insafıdır, ihsan ise bolca vermektir."⁶³ Bu rivayetin daha sonraki dönemlere ait kaynaklarda geçen bir varyantında ise Hz. Ali bir gün yol üzerinde oturan bir gruba rastlar ve ne hakkında konuştuklarını sorar. Onlar da 'adamlık nedir, onu tartışıyoruz', derler. Hz. Ali; 'Size Allah'ın kitabındaki "*Allah adalet ve ihsan ile davranmanızı emrediyor*" ayeti yetmez mi? Adalet insafıdır, ihsan ise bolca vermektir. Geriye daha başka ne kalır ki?"⁶⁴

Hz. Peygamber'e sahabîlerden biri, "Ya Resulallah! Bana öyle bir şey söyle ki senden sonra bir daha hiç kimseye soru sormak ihtiyacı hissetmeyeyim." dediğinde Hz. Peygamber ona; "Allah'a iman ettim de ve istikamet sahibi ol." demiştir.⁶⁵ Buradaki yönlendirme, bir dindar için hayatın anlamını belirleyen bir yönlendirmedir. İnanmak ve bu inancın gereği olarak istikamet sahibi olmak, bir değeri pratikte tecrübe etmekten başka bir şey değildir. Esasen değerler (bazı tartışmalar olsa da) kendi başlarına bir değer

⁵⁸ Kalem 68/4

⁵⁹ Muvatta', "Hüsni'l-Huluk", 8; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 381.

⁶⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, IV, 385; VI, 442, 446, 448, 451, 452.

⁶¹ Müslim, "Müsâfirîn," 139; Ebu Davud, "Tatavvu'," 26; Tirmizî, "Bir", 69; Nesaî, "Kıyâmu'l-Leyl", 6; İbn Mâce, "Ahkâm", 14; Dârimî, "Salat", 165; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, VI, 54, 91, 111, 163, 188, 216.

⁶² İbn Abdilberr, Ebu Ömer Yusuf b. Abdillâh, *et-Temhid ve'l-İstizkâr* (nşr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî), Kahire, 2005, XII, 37.

⁶³ İsfehânî, *Hilyetü'l-Evliyâ*, VII, 291.

⁶⁴ el-Hindî, Hüsâmüddin el-Müttakî, *Kenzü'l-Ummâl fi Süneni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl* (nşr. Bekrî Hayyânî-Safve es-Sekâ), I-XVI, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1981, II, 451.

⁶⁵ Müslim, "İman", 38.

olup evrensel yanları vardır. Değişen, insanların bu değerlere giydirdikleri içeriklerdir. İyi olanı kimileri fayda kimileri ihtiyaç kimileri haz kimileri de makul oluş ile değerlendirmektedir;⁶⁶ ancak her ne şekilde nitelenirse nitelensin, davranışlardaki ahlâkî öz, değerlerin üzerine oturduğu en temel ilke olma özelliğini korumaktadır.

İslam ahlâkçıları bu çerçevede dinin öngördüğü ahlâkî davranışı gerektiren şeyin ne olduğu üzerinde farklı birçok sebep ileri sürmüştür. Mesela, uhrevî ahlâk, faydacı ahlâk, çeşitli ilim dallarının (Kelam, Felsefe gibi) getirdiği ahlâkî açıklamalar, bu alanda çeşitli anlayışlar geliştirilmesine yol açmıştır. Kuşkusuz bu ahlâk anlayışlarının Kuran ve Sünnet'e dayalı bir temeli de vardır; ancak kabul etmek gerekir ki Kuranî ahlâk diyebileceğimiz ahlâk anlayışı, tüm bu detay tanımlamaların üstünde ve ötesinde bir meta ahlâk anlayışına sahiptir. Bu üst değer, iyilik ve doğruluk (hayır ve berr), ilahî adalet ve insan iradesi üçlüsünü içeren tüm Kuranî çerçevedir.⁶⁷ Dolayısıyla Kuran'ı tarihsel tortular ve insanî kusurlar barındıran söz konusu farklı veçhelerden sadece biri ya da ikisi etrafında kalarak anlamak doğru değildir. Bize göre Kuran'daki her ahlâkî öğüt, bu veçhelerden birini ya da hepsini aynı anda ya da farklı zamanlarda içeriyor olabilir. Aynı zamanda ahlâkî olmayan bir davranış, hangi dinî ya da lâdinî kisve altında yapılsa yapılsın, mezmûm bir davranıştır. Ne olursan ol; ama erdemli ol diyen bir kitabın, erdemli bir davranışı, bu davranışı ortaya koyan insanın dinî aidiyetine bakarak değerlendirmesini beklemek zaten doğru olmaz. Örneğin, Mâûn suresinde Allah Teala; “*Vay o ibadet edenlerin/namaz kılanların hâline ki ibadetlerinin/namazlarının bilincinde değildirler! Onlar ki gösteriş yaparlar! Üstelik insanlara en küçük bir yardımı da esirgerler* (Mâûn 107/4-7).” buyurmaktadır. Kimi müfessirler burada ‘namaz kılanlar/ibadet edenler/dua edenler’ ifadesiyle kâfirlerin/münafıkların kast edildiğini söylerler.⁶⁸ Bize göre de ayette öncelikle münafıklar kast edilmişse de ayetin bir nitelik eleştirisi yaptığı göz önüne alınarak aynı nitelikteki tüm dindarların dinî davranışlarının söz konusu edildiği unutulmamalıdır. Herhangi bir kulluk gösterisi -hangi dine ait olursa olsun- insanî ilişkilere müspet herhangi bir katkıda bulunmuyorsa, o gösteri sadece bir ‘gösteri’ olup ‘kulluk’ vasfına sahip olmaktan uzaktır. Bu açıdan bakıldığı zaman münafıkların ibadetleri de aynı eleştiriye muhataptır müminlerin namazları da...

Kuran'dan anladığımız kadarıyla, müşriklerin de din adına tasarrufta buldukları hususlara paralel olarak tutarlı olmaları gerektiğini ifade eden

⁶⁶ Erdem, *Ahlak Felsefesi*, s. 39. Ahlakın temellerine akademik dünyanın dışında yapılmış güzel bir çalışma için bk. Hazlitt, Henry, *Ahlâkın Temelleri* (tr. Mehmet Aydın – Recep Tapramaz), Liberte Yayınları, Ankara 2006.

⁶⁷ Macid Fahri, *İslam Ahlak Teorileri* (tr. Muammer İskenderoğlu-Atilla Arkan), Litera Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 29-42.

⁶⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXXII, 105-107.

bu satırlar, müşterek bir değer anlayışı üretmede önemli bir açılım sunar. İnsanlar kendilerine din adına ulvî bir amaç belirlediklerinde, o amaçla tutarlı davranışlar sergilemelidirler; bu, gerçekten ilahî bir emir olmasa da... Nitekim ruhbanlıkla ilgili Hıristiyanların uygulamaları bu bakış açısıyla Kuran'da eleştiriye tabi tutulmuştur: “*Meryem Oğlu İsa'yı da gönderdik ve ona İncil'i verdik. İsa'ya uyanların kalplerine yufka yüreklilik ve merhamet yerleştirdik. Bizim kendilerine emretmediğimiz; ancak Allah'ın hoşnutluğunu kazanmak niyetiyle kendilerinin ihdas ettikleri ruhbanlığa gelince, ona da gereği gibi uymadılar! Buna rağmen içlerinden gerçek iman sahiplerine mükâfatlarını verdik; onlardan birçoğu ise günahkârdır* (Hadîd 57/27).” Aynı şekilde “*Ey iman edenler! Allah'a ve ahiret gününe inanmadığı halde malını gösteriş için harcayan kimse gibi, başa kakmak ve incitmek suretiyle, yaptığınız hayırlarınızı boşa çıkarmayın. Böylesinin durumu, üzerinde biraz toprak bulunan düz kayaya benzer ki, sağanak bir yağmur isabet etmiş de onu çıplak pürüzsüz kaya haline getirivermiştir. Bunlar kazandıklarından hiçbir şeye sahip olamazlar. Allah, kâfirleri doğru yola iletmez* (Bakara 2/264).” ayeti, açık bir şekilde, iman edenlerin ahlâkî duruşlarına dikkat çekmektedir. Dolayısıyla din, Allah'a verilen bir sözdür ve kimi zaman bu sözleşmenin şeklini insanların kendi taahhütleri belirler. Bu taahhütlerine sadık kalmayanlar, dinlerinde tutarlı/samimi olmayan, ahlâkî davranmayanlardır. İşte din söz konusu tutarlılık/samimiyet/ahlâkî duruş göstergesinin iman-amel dengesinde yattığına işaret eder ve bu açıdan dinin en temel hedefi, söz konusu tutarlılığa/samimiyete/ahlâkî vurgu yapması ve bundan daha önemlisi, bu tutarlılığın/samimiyetin/ahlâkî duruşun somut örneklerine süreklilik kazandırması, onları kurumsallaştırmasıdır. Örneğin, iffetli bir hayat sürmek için mutlaka evli olmak gerekmez; ama aile müessesesi olmadan her insanın iffetli kalabileceğini söylemek de mümkün değildir. Dolayısıyla din, ‘tanzim edici’ kuralları kadar ‘inşa edici’ kuralları da⁶⁹ olan bir müessesedir.

Sorumluluk sahibi olduğu andan başlayarak insan, özgür tercihlerle yüz yüze gelir. Bu özgür tercihler, onun irade sahibi bir varlık olduğunu gösterdiği kadar bu iradenin yönelmek durumunda bulunduğu birtakım isteklerle karşı karşıya kalacağını da gösterir; yani tercihler yapmaya mahkûm olan insan, tercihlerini yaparken özgür durumdadır. Bu tercihler onun bir değerler dünyası kurmasına yol açtığı gibi bir süre sonra kurduğu bu değerler dünyası onun tercihlerini yönlendirir (teşkil-teşekkül süreci). Birey olmak yolundaki insanın irade ve istekleri arasında kurduğu her ilişki, tam olarak bir değerlendirme ilişkisidir ve bu noktada akıl onun yegâne yol göstericisidir. İnsanın herhangi bir dinî aidiyetle kendisini sorumlu hissetmesi de aklî süreci devreye sokmasıyla mümkündür. Nasıl ki bir balık yumurtadan çıktığı anda yüzme içgüdüleriyle doğuyorsa; bir kuş yumurtadan çıktıktan bir

⁶⁹ Kılıç, “Olgu ve Değer Problemi”, *AÜİF Dergisi*, cilt: 36, Ankara 1996, s. 385.

süre sonra uçmak istiyor, bir aslan doğuştan itibaren yırtıcı karakterini tezahür ettiriyorsa, insan da doğuşu itibarıyla iyi ve değerli olana doğru hareket eder. Akıl ile bu dünyada kendisine bir yön çizer. Hiçbir insan, kendisine ve toplumuna acı veren bir şeyi taşımak istemez. Hangi dinden ya da milletten olursa olsun hiç bir insan topluluğu, hayvanca isteklerle bir ömür sürmez, süremez. İnsanda doğru bilgi için akıl, güzellik için hoşlanma duygusu bulunduğu gibi ahlâkî eylem için de vicdan bulunur. Bunlardan akıl ile estetik beğeninin temeli olan doğal hoşlanma duygusu doğuştandır. Vicdan ise birlikte yaşamada, belli bir ergenlik çağına gelindiğinde ortaya çıkar.⁷⁰ Özellikle maşerî vicdan, insanın iyilik özünü sürekli olarak öne çıkartır ve kötülüklerin meşrulaştırılması çabalarına ısrarla karşı koyar. İnsanın iyiliğe meyyal olduğunu vurgulayan ayetlerin sayısı oldukça fazladır; oysa ondaki kötülük özü daha çok bir durum tespitinin yapıldığı ayetlerde görülür. Örneğin, “*Biz emaneti (sorumluluğu/mükellefiyeti/kulluğu) göklere, yere ve dağlara önerdik de onlar onu yüklenmekten çekindiler ve korktular. Fakat onu insan yükledi; gerçekten insan çok zalim, çok cahildir (Ahzâb 33/72)!*” ayetinde kötülük vasfı, aslında daha sonradan kazanılan bir sıfat olarak zikredilmekte olup verdiği sözü tutmaması sebebiyle insan zalim ve cahil olarak nitelendirilmiştir. Nitekim tefsir kaynaklarında zalim ve cahil olanın, Hz. Adem ya da Kabil olduğuna dair rivayetler, zulüm ve cehaletin sonradan kazanılan vasıflar olduğuna işaret eder.⁷¹

İnsan, akıl yoluyla değerlere ulaşabilse de ferdî yahut nadiren içtimâî çapta sapmalar da yaşayabilir. Lût kavminde yaşanan toplu sapma, insan aklının iyiye olan yanının bazen körelebileceğini göstermektedir. Bu sebeple Kuran’da fitrata ve akla yapılan çağrı esasen insanı kazanmaya yönelik bir çağrıdır. Kuran’ın fitrata ve akla öncelik veren söylemi, bir yandan insan aklının doğruyu bulmaya muktedir olduğunu anlatırken diğer yandan insan tabiatında var olan iyilik özüne işaret eder; ancak salt bir aklî çabanın her zaman için iş görmeyebileceğini de anlatan Kuran, insan fitratındaki kötülük özüne dikkat çekmektedir. Kanaatimizce bu noktada fitratın özenle öne çıkarılması, insanın, kendisini yaratan mutlak mükemmel varlığı bulmak noktasında öncel bir zemine sahip olması anlamındadır. Kuran’da, Ademogullarının sulbünden zürriyetleri alınırken Allah Teala’nın, insanların yaratıcısı olduğunu insanlara tasdik ettirdiğine işaret edilmesi,⁷² herhalde bu sebeplerdir; yani insan, fitratında var olan bu bilgi nüvesine dayanarak yaratıcının varlığını kabullenebilmektedir. Aksi takdirde sadece kıyaslar yaparak aklî süreci işleten insanın, kıyas yapma imkânına sahip olmadığı bir alanda hareket ederek mutlak mükemmel bir varlığa ulaşması, bize göre mümkün görünmemektedir. Bir bütün olarak hakikatin bilgisine ulaşmak, felsefî ze-

⁷⁰ Soykan, “Genel Geçer Bir Ahlâk Olanaklı mıdır?”, s. 53.

⁷¹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XX, 342.

⁷² A'râf 7/172

minde sadece rasyonel bir çabıyla elde edilemez. Metafizik zeminde varlık bulan ve rasyonelliği aşan bir keşfi bilgiye mutlak surette ihtiyaç vardır. Bu bilginin, modernitenin tahrip ettiği insan-Tanrı, insan-kâinat ve insan-kendi barışı yolunda katkılar sunacağına da kuşku yoktur.⁷³

Allah Teala insanın akli ile kıyaslar yapmak suretiyle çeşitli değerlere ulaşabileceğini bildirmekle beraber insanların Kuran'da anlatılan değer örneklerine (iyi, adil, hayırlı, makul vb. sıfatlarla anlatılır bu örnekler) yönelmeleri doğrultusunda sürekli olan bir çaba göstermelerini de ister. Hatta bununla yetinmeyip değerlere ulaşılması yolunda kullarına yardımcı olur. İyiliğin var edilmesine bizzat ve çoğunlukla kendisi sahip çıkarken kötülüğün var edilmesini nadiren zatına nispet eder. Bu, iyilik yolundaki yoğun talebi ve rızasıyla ilgili bir durumdur. Allah Teala bu açıdan da iyi olanı belirlerken açık ve net bir dil kullanır. İyi olana işaret ederken en çok öne çıkardığı vasıflar, akli öne alan vasıflardır. Bir anlamda kendisine inananlara yol göstererek değer üzerinden açılımda bulunurken dinî üslubun bu olması gerektiğini beyan eder. Hz. Muhammed'in Allah elçisi olduğunu kabul etmek istemeyenlerin tavırlarının akılcıca bir davranış olmadığını anlatmak üzere; *"Yoksa onlara bunu (bu tenakuzu) akılları mı emrediyor? Yoksa azgın bir topluluk mudurlar (Tur 52/32)?"* demektedir. Akıl kabul etmeyeceği tutarsız bir dinî davranışın ne kadar da kötü olduğu anlatılırken, iman konusuna dikkat çekilerek akıl ile imanî davranış arasında ne kadar önemli bir bağ olduğu vurgulanır: *"Hani, Tur'u tepenize dikerek sizden söz almıştık da 'Size verdiğimiz Kitap'a sımsıkı sarılın; ona kulak verin.' demiştik... Onlar, 'Dinledik, karşı geldik' demişlerdi. İnkârları yüzünden buzağı sevgisi onların kalplerine sindirilmişti. Onlara de ki: '(Tevrat'a beslediğinizi iddia ettiğiniz) imanınızın size emrettiği şey ne kötüdür, eğer inanan kimselerseniz.'* (Bakara 2/93)!" Kuran, remzî bir söyleme dayanmaksızın insanları bu alanda son derece özgür bireyler olarak kabul eder ve erdemli insan olmanın ve nihayet ebedi saadeti elde etmenin kriterini, sözü dinleyip en güzeline/makulüne uymak olarak belirler: *"Zorba azgınlara (tağut) kulluk etmekten kaçınıp, Allah'a yönelenlere müjdelere vardır. (Ey Muhammed!) Dinleyip de sözün en güzeline uyan kullarımı müjdele. İşte Allah'ın doğru yola ilettiği kimseler onlardır. Gerçek akıl sahipleri de onlardır (Zümer 39/17)." Bu ayetlerden anlaşılan odur ki akıl metafizik alanda yaya kalabilse de metafiziğe dair hususlar da dahil, insanı ikna etmenin yolu akli öne almaktır. Dolayısıyla bir değerler dünyası kurmanın ve insanları bu değerler dünyasına çağırmanın da yegâne yolu akli ikna yöntemine başvurmaktır.*

İtikat ve ibadet konularını dışarıda tutarsak, içtihadı açık alanlarla ilgili tekil olarak her olgunun Kuran'da iyi/güzel/doğru ya da kötü/çirkin/yanlış olduğunu beyan etmek mümkün olmadığına göre, ortak bir illete bi-

⁷³ Aslan, Adnan, *Dinler ve Hakikat: J. Hick ve S. H. Nasr'ın Felsefesinde Dinî Çoğulculuk*, İSAM Yayınları, İstanbul 2006, s. 222.

naen -ki bu illetin bizatihi bu değer kalıplarınca ifadesi söz konusu olmalıdır- benzer olaylar hakkında dinî bir değer hükmü verebilmek mümkün olmalıdır. O halde burada iyi/güzel/doğru ya da kötü/çirkin/yanlış algısıyla ilgili Kuran'ın farklı bir yaklaşımı olmalıdır. Bize göre Kuran'ın bu tür değerlendirmelerinde bizatihi söz konusu olgunun kendisi değil, aynı zamanda gayesi ve fonksiyonunu da göz önünde bulunduran bir değerlendirme süreci vardır. Böyle olduğu zaman söz konusu olgunun bizatihi kendisi -tüm yönleriyle birlikte- iyi/güzel/doğru ya da kötü/çirkin/yanlış şeklinde değer kazanabilir. Öyle ki bazen bizatihi çirkin olan bir husus, amacı bakımından güzel olabilir. “*Ey düşmanım sen benim ifadem ve hızımsın/Gündüz geceye muhtaç bana da sen lazımsın*” diyen şairin ifadesiyle, değerler bulması da değersizliğin varlığına ihtiyaç duyar. Aslında Kuran herhangi bir eylem hakkında kural koyarken kesinlikle bu amacın dışında hareket etmez ve bu amacı muhataba bildiren bir dili öne çıkarır; yani **öncelikle** söz konusu eylemin fonksiyonu ve amacıyla birlikte ifade ettiği değersel anlamı ortaya koyar. **İkinci** aşamada buna dair muhataplara bilgilendirmede bulunur. **Nihai olarak** söz konusu eyleme dair dünyevî kuralı ve dünyevî-uhrevî cezayı takdir eder. Fonksiyon ve amacını ortaya koymadığı konularda insanı sorumlu tutmaz. Fonksiyon ya da amacını ortaya koyduğu, ancak herhangi bir değerlendirmede bulunmadığı konularda insanı kendi değerlendirmeleleriyle baş başa bırakır. Fonksiyonu ve amacını ortaya koyup söz konusu olgu karşısında ne tür bir kurala bağlı kalınması gerektiğini söylediği konularda inananların bu rehberliğe bağlı kalmalarını ister. Bu durumlarda ortaya konan kuralın dışına çıkmak ya da kuralı dil çerçeveleri dışına çıkartarak esnetmek/aşırı yoruma tabi tutmak, Kuran açısından Müslüman'ca olmayan bir yaklaşım olur ve bu çerçevede insanî bir katkı olarak ortaya konan her şey din nazarında değersiz hale gelir.

Kuran'ın değerler sistemine dair kaleme alınmış olan bir doktora tezinde yatay ve dikey değerler sisteminden bahsedilmektedir. Yatay değerler sistemi kendi içerisinde fiilî değerler ve amaç-motivasyon değerler olarak ikiye ayrılmıştır. Fiilî değerler de kalbî ve somut değerler (amel-i salih) olmak üzere kendi içerisinde iki kısma ayrılmıştır. Kalbî değerler taakkul, tezekkür, inanç, takva, tevazu, samimiyet vb. değerler olarak sıralanmıştır. Somut değerler ise taabbud, dürüst davranış, infak vb. davranışlardır. Motivasyon ve amaç değerler ise şükür, ebedî kurtuluş ve ilahî rıza olarak sıralanmıştır.⁷⁴ Bu tasnif bir açıdan şöyle de yapılabilir; kimi değerler birey nezdinde kimileri toplum nezdinde kimileri de Allah nezdinde değerlidir. Kimi zaman bu üç değer aynı anda vardır kimi zaman aynı anda yoktur. Kimi zaman bu değerler asgari sınırlarda adalet ile çerçevelenirken kimi zaman çok daha üst bir değer olarak rıza-yı Bârî'ye uygunluk ile nitelendirilmektedir. Bu son kısma giren değerler kimi zaman hayır, fazilet, ihsan ve takva gibi müstakil

⁷⁴ Tuğral Süleyman, *Kuran'da Değerler Sistemi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2008, s. 141-236.

kavramlarla karşılanırken kimi zaman da her birisinde diğerine giden bir yol olduğu ifade edilmektedir. Bir anlamda asgari koşullarla ideal durumlar arasında sürekli bir ilinti kurularak insanın tek bir uca kaymasının önüne geçilmektedir. İnsanın ruhundaki savruluşları en iyi bilen Allah Teala, bu ruhun yaşaması muhtemel savrulmalarına da işaret eden bir dil kullanmaktadır. İşte dinlerin tesis etmek istediği değer merkezli bu dünya, söz konusu uçları da hesaba katan bir tasavvur zenginliğine sahiptir. *Kuran'da Ahlâk* adıyla sahasının en önemli eserlerinden birini yazan Draz, özellikle pratik ahlâk konusunda Kuran-ı Kerim'de yer alan pek çok ayete temas etmiştir ki ferdî ahlâk, aile ahlâkı, sosyal ahlâk, devlet ahlâkı ve dinî ahlâk şeklinde kategorize ettiği⁷⁵ bu ahlâkî tasarrufların özellikle ilk dört kısmı, büyük ölçüde ilahî dinlerin tamamı tarafından değer yüklü insanî davranışlar olarak görülmektedir.

Kuran'ın kimi değerleri, Ülken'in değerler tasnifindeki içkin-değerlere, bir kısmı gaye-değerlere ve bir kısmı da yaşadıkları asrı aşan fikirlere sahip büyük insanların ancak ortaya koyabilecekleri mutlak değerlere⁷⁶ tekabül eder. Bunlardan sonuncusu, dinin en üst düzeyde temsilinde ortaya çıkar. "Uçmag uçmagum didüğün, müminleri yeltediğün / Vardur ola birkaç hûri, arzum yokdur uçmagıçün / Bunda dahi virdün bize ol hûriyi çift û halâl / Andan geçdi arzum tamâm arzum sana irmegiçün / Sûfilere vir sen anı bana seni gerek seni / Hâşâ ben terkidem seni şol bir evle çardagiçün."⁷⁷ diyen Yunus'un ifadeleri lafızcı bir Kuran anlayışında makbul addedilmeyebilir; ancak bu oldukça ulvî değer algısına dair Kuran'da hiçbir işaret olmadığını da söyleyemeyiz: "(Resulüm!) de ki: 'Size bunlardan daha iyisini bildireyim mi? Takva sahipleri için Rableri yanında, içinden ırmaklar akan ve ebediyen kalacakları cennetler, tertemiz eşler ve (hepsinin üstünde) Allah'ın hoşnutluğu vardır. Allah kullarını çok iyi görür' (Âl-i İmrân 3/15)."

Kuran'ın, insanlığın ortak mirası olarak gördüğü müşterek değerlerden yalnızca bir kısmı da felsefedeki tümel değerlere (evrensel ahlâk ilkeleleri olarak kabul edilenler anlamında) tekabül eder.⁷⁸ Kuran'da bu çerçevede vaz edilen değerler ahlâkî hareketin ideal olmak bakımından şeklini verseler de bu halleriyle tek başlarına yeterli değildirler. Bu değerlerin pratik uygulamalarına dair örnekler de Kuran'da yer almıştır. Hatta birçok ayetin inmesini gerektiren olaylar mevcuttur ki bunlara nüzul sebepleri denir ve tefsir usulünde bu konu önemli bir tefsir enstrümanı olarak kullanılır. Bir ayetteki ifade, teorik çerçevedeki ifadelerin anlaşılmasının ne ölçüde pratik

⁷⁵ Draz, Muhammed Abdullah, *Düsturu'l-Ahlâk fi'l-Kur'an* (Arapça tr. Abdussabûr Şâhîn), Müessesetü'r-Risâle-Dâru'l-Buhûsi'l-İlmiyye, Beyrut-Kuveyt, 1991.

⁷⁶ Ülken, *Ahlâk*, s. 280.

⁷⁷ Gölpinarlı, Abdulbaki, *Yunus Emre: Risâlât al-Nushiyya ve Divân*, Sulhi Garan Matbaası, İstanbul 1965, s. 104-105.

⁷⁸ Ülken, *Ahlâk*, s. 275.

uygulamalara bağlı olduğunu tüm açıklığı ile bize anlatır: “*Ey iman edenler! Açıklanırsa hoşunuza gitmeyecek olan şeyleri sormayın. Eğer Kuran indirilirken onları sorarsanız size açıklanır. (Açıklanmadığına göre) Allah onları affetmiştir. (Siz sorup da başınıza iş çıkarmayın). Allah çok bağışlayıcıdır, aceleci değildir (Mâide 5/101).*”

Kuran’ın ideal değerler olarak gördüğü ve bu değerlerin bir uygulaması olarak bize takdim ettiği değerler, bizlerin de o şekilde kabul etmemiz gereken değerlerdir. Yani bir değeri sadece dinî bir kabul olarak alıp inanç boyutuna hapsedmek ya da ideolojik bir söyleme sıkıştırıp pratiğe bir şekilde indirmemek, o değeri heba etmekle eş anlamlıdır. Kuran açısından bu durum son derece aşikâr olsa da geleneksel din algısında bu mesele kimi zaman çarpıtılabilmektedir. Örneğin, “*Müminlerden -özür sahibi olanlar dışında- oturanlarla malları ve canlarıyla Allah yolunda cihat edenler bir olmaz. Allah, malları ve canları ile cihat edenleri, derece bakımından oturanlardan üstün kıldı. Gerçi Allah hepsine de güzellik (cennet) vaat etmiştir; ama mücahitleri, oturanlardan çok büyük bir ecirle üstün kılmıştır (Nisa 4/95).*” ayeti, sahaya inen bir müminin inmeyenden daha üstün olduğunu anlatmaktadır. Gelgelelim nefisle cihadı bütün cihatlardan üstün gören bir anlayış, maalesef geleneksel din algısına yerleşebilmiştir. Mutezile’nin, ‘emr-i bi’l-ma’rûf ve nehy-i ani’l-münker’ ilkesini mezhebin beş temelinden biri olarak kabul etmesi aslında son derece önemlidir ve bu ilke, yukarıdaki ayet gibi kaynağı ilahî olan daha arka plana dayanır.

Kuran’da insanlığın müşterek değerleri olarak kabul edeceğimiz hususlara işaret eden pek çok kavram bulunur kuşkusuz; ancak bunlar içerisinde en kapsamlı olanı, ‘maruf’ kavramıdır. Maruf, insanların hoş karşıladıkları ve arzuladıkları, bir ölçüde üzerinde fikir birliğine vardıkları ve toplum hayatında sürekli hale getirdikleri değerli/iyi/güzel/adil/hayırlı davranışlar bütünüdür. Bundan olsa gerek akıl tarafından beğenilen, din tarafından da talep edilen ve nihai anlamda Allah’ın hoşnutluğunu kazanmayı amaçlayan her türlü güzellik ve iyilik,⁷⁹ erdem, norm ve tutum Kuran’a göre maruftur.⁸⁰ Kimi zaman ‘güzel bir söz/el-kavlu’l-ma’rûf (Bakara 2/263)’, kimi zaman ‘güzel bir davranış (Nisa 4/19)’ ve kimi zaman ‘güzellikle verilmesi gereken malkul ölçülerde bir mehir (Nisa 4/25)’ olur maruf...

Marufa ne tür bir çerçeve çizilebileceğine dair en geniş dinî ifade, bize göre, “*Hiç biriniz, kendisi için isteyip uygun gördüğünü kardeşi için de istemedikçe gerçek imana ermiş olmaz!*” şeklindeki hadistir.⁸¹ Bu temel çerçeve, karşımızdaki her insanı bizim gibi duyguları, istekleri, acıları, se-

⁷⁹ Rağib el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Ğaribi’l-Kur’ân*, Dâru Kahraman, İstanbul 1986, “arf” md., s. 496.

⁸⁰ Bakara 2/110; Hac 22/77

⁸¹ Buhârî, Muhammed b. İsmâil, *el-Câmiu’s-Sahih*, Mısır, 1345H, “İman”, 7; Müslim, “İman”, 71, 73; Tirmizî, “Kıyâme”, 59; İbn Mâce, “Mukaddime”, 9.

vinçleri ve beklentileri olan bir fert olarak tasavvur etmemizi ve bu hallerin tümü için kendimize uygun gördüğümüz seçeneği karşımızdakiler için de uygun görmemizi bizden bekler. Bu temel yaklaşım, global bir ahlâk sistemi oluşturulması yolunda günümüzde çeşitli tartışmalarda bulunan entelektüellerin de gündeminde dir.⁸² Elbette ki dinde sadece sorumluluk duygusuna dayalı bir ahlâk anlayışı söz konusu değildir. Akıl, hukukî yaptırımlar ve uhrevî karşılık gibi ilave unsurlar, dinin ahlâkî olana dair insanı yönlendiren, sınırlayan unsurlardır. Her şeyden önce risalet geleneği bir aklî sorgulama sürecine açık tarihtir. Her peygamberin apaçık delillerle gönderilmiş olması bunu göstermektedir. Onların, icraına memur kılındıkları düzen bir adalet düzenidir ve bu düzen açık delillerle tahkim edildiği gibi kitap ile ve yaptırım gücü ile de desteklenmiştir: “*Andolsun biz peygamberlerimizi açık delillerle gönderdik ve insanlar adaleti sağlasınlar diye peygamberler aracılığıyla kitap ve mizan/ölçü indirdik* (Hadîd 57/25).” Dolayısıyla merkezde aklî sorgulamanın yer aldığı müşterek bir değerler dünyasının inşasında dinî geleneğin müspet bir rolü vardır, olmalıdır.

Marufun dinden kaynaklanan bir hayır ve güzellikler bütünü olduğuna dikkat çekmek isteyen ulema, dinî içeriğe özel önem verir. Örneğin, maruf gönüllüsü müminlerin hayırlı ümmet olduğunu/olacağını bildiren ayetler topluluğunda marufun bir tür tefsiri olarak karşımıza çıkan hayır kelimesini Taberî, ‘*Allah’ın rızasını kazandıracak şeyler*’⁸³ olarak açıklar. Cafer el-Bâkır ise bir hadis rivayetine dayanarak hayrı; ‘*Kuran ve sünnete ittiba*’ ile tefsir eder.⁸⁴ Yaptığımız her işe inancımızdan gelen bir renk katmak suretiyle hayatiyet ve değer verdiğimiz gibi her türlü marufa da dinî bir anlam katabiliriz. Hz. Peygamber’in, “*Allah’ın adı ile başlanmayan her iş ya da her söz sonuçsuzdur (maruf değildir/hayırsızdır)*.”⁸⁵ demesini de böyle anlamak gerekir. İnançlarımızın doğrulamadığı herhangi bir tutum, sonuca ulaşmaktan uzak olduğu gibi marufu/hayrı gerçekleştirmekten de uzaktır; çünkü bu tür davranışlar özü itibarıyla iyi olsalar ve yaptığımız anda hayır ifa etseler bile dinî bir kaynağa bağlanmadığı zaman süreklilik arz etmeyebilirler. Nasıl ki güzel huylar daimi bir surette tatbik edilmediğinde insan mizacında meleke haline gelemiyorsa, süreklilik arz etmediğinde herhangi bir değer de erdeme dönüşemez. Değerlerin insanlar tarafından bir dâhili değer halinde özümsememeleri, bu sürekliliğin önemli bir devam ettiricisi olan toplum-sallıkta karşılık bulmalarını da imkânsız hale getirir.

Maruf, dinî olduğu gibi dünyevî bir maslahatın temini için de söz

⁸² Küng, Hans, *a Global Ethic for Global Politics and Economics*, Oxford University Press, New York, 1998, s. 10.

⁸³ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 505.

⁸⁴ İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* (nşr. Sami b. Muhammed Selâme), I-VIII, Dâru Tayyibe li'n-Neşr ve't-Tevzî', Riyad, 1999, II, 91.

⁸⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 359.

konusu olabilir.⁸⁶ Müslüman'ca bakışta bir ibadet ne kadar anlamlı ise dinî bir anlam/amaç yüklenmiş herhangi bir dünyevî davranış da en az o kadar anlamlıdır. Marufu yayıp münkerden sakındırma hususunun sadece dinî uygulamalarla sınırlı olduğunu düşünenlerin kanaatimizce, din algısında problemleri vardır. Din, hayatımızı belli kompartımanlara ayırarak her kompartıman için ayrı bir yaşam tarzı oluşturmamıza müsaade etmeyen mekanizmalar içerir. İnsan ömrünü doğumdan ölüme -ve hatta ölümden öteye- bir bütün olarak görür ve bu çizgiye uygun bir hayat önerisi sunar. Bu cümleden olmak üzere, cami içerisindeki eylemlerimizden toplu ulaşım araçlarındakine, sokaktaki hareketlerimizden evlerimizdekine kadar kendine ait öneriler sıralar.

Kâinatın, merkezde insanın bulunduğu bir alan olması, bu alan ve süreçte insana ait birtakım gelişmelerin yaşanmasını da zorunlu kılmıştır. Bu zorunlulukların başında, insanın irşat edilme süreci gelir. İnsanı yaratan ve ona sorumluluklar yükleyen Yaratıcı, bu sorumlulukların neler olduğunu bildirme noktasında insan elçilerle, insanoğluna lütufta bulunmuştur. İncamıza göre, Allah dileseydi tüm insanlar imana gelirdi; fakat Kuran, bu konudaki gerçeğe şöyle işaret eder: *“İnsanlar tek bir topluluktur; (sonra ihtilafa düşmeye başladılar da) Allah, müjdecî ve uyarıcı olarak peygamberler gönderdi. Onlar aracılığıyla hakikati ortaya seren vahiyler de bahşetti ki insanların farklı görüşler edinmeye başladıkları konularda karar verilebilsin. Heyhat, kendilerine hakikatin bütün kanıtları geldikten sonra aralarındaki kıskançlıktan dolayı onun anlamı hakkında ihtilafa düşenler, bizzat bu vahyin tevdi edildiği aynı insanlardı; ancak bizzat kendi iradesiyle Allah, inananları, üzerinde ihtilafa düştikleri hakikate sevk etti; çünkü Allah, ulaşmak arzusunda olanı doğru yola ulaştırır (Bakara 2/213).”* Dolayısıyla tek tip bir insanlık murat edilmemiştir ve bu *de facto* durumun farkında olan Müslüman için bir arada yaşama imkânlarının sonuna kadar kullanılması zorunluluğu vardır.

İnsanın doya doya içmesi için var edilen lütf ırmaklarının kendisinden doğduğu kaynak, ilahîdir. Bu sebeple din, yalnızca Allah'a aittir ve din konusunda yetkili tek merci Allah'tır. Tarihsel süreç içerisinde bu hakikatin farklı şeraitlerde tezahürü söz konusu olmuşsa da temel öz olarak 'din' hiçbir zaman değişmemiştir. *“O, din olarak Nuh'a emrettiğini, size de emretmiştir. Sana, İbrahim'e, Musa'ya, İsa'ya hep şöyle vahyetmiştir: 'Dini doğru tutun/doğru algılayın ve (eğip bükerek) onda ayrılığa düşmeyin!' Senin onları çağırdığın bu hakikat, Allah'a ortak koşanlara ne kadar ağır geldi! Şüphesiz ki Allah, dilediklerini kendisi için seçer ve (sadece) kendisine yönelenleri doğruya ulaştırır. (İlahî vahyin önceki muhatapları olan) o kimseler, ancak kendilerine (peygamberleri vasıtasıyla) bilgi (vahiy) geldikten sonra, sırf ara-*

⁸⁶ Kâdî el-Beydâvî, Ömer b. Muhammed, *Envârü'l-Tenzil ve Esrârü'l-Te'vil*, I-II, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1988, I, 174.

larındaki kıskançlık yüzünden parçalara ayrıldılar. Eğer belirlenen güne dek senin Rabbinden bir süre tanınmasaydı, onların işleri bitirilmişti. Kendilerinden sonra Kitap'a varis olan sonraki kuşaklar da Kitap karşısında (bilgiyle değil, atalarından devraldıkları) kuşku ve tereddütle hareket ediyorlar! İşte sen ancak buna çağır ve emrolunduğun gibi dosdoğru ol, sakın onların heva ve heveslerine uyma! De ki: 'Ben, Allah'ın vahyedip indirdiği her kitaba inandım. Size karşı adaletli davranmakla emrolundum. Allah bizim de sizin de tanrınızdır. Biz yaptıklarımızın hesabını, siz de yaptıklarınızın hesabını vereceksiniz. Bu saatten sonra sizinle bizim aramızda bir çekişme olmamalı: Allah hepimizi bir araya toplayacaktır; çünkü varış O'nadır.' (Şûrâ 42/13-15)." ayetini bu şekilde anlamak gerekir. "Tek güvencim, benim de sizin de Rabbiniz olan Allah'tır! Her canlıyı gücü altında tutan ve herkese hak ettiğini tasta-mam verecek olan da O'dur (Hûd 11/56)!" ayetinin delaletiyle, hangi aidiyetle vasıflanırsa vasıflansın, insan güvenle sığınacağı tek merciin Allah Teala olduğunu bilmelidir. Bu sebeple her ilahî din mensubu ile müşterek bir değer birlikteliğine gitmek mümkündür. Tek Allah inancı ve ahirete iman söz konusu olduğunda, salih amel çerçevesine girebilecek her davranış değerlidir. Mekke'nin son dönemlerinde inen ayetlerden birinde şöyle buyrulmaktadır: "İçlerinden zulmedenleri bir yana, Ehl-i Kitap ile en güzel yolla mücadele edin ve deyin ki: 'Bize indirilene de size indirilene de iman ettik. Bizim Tanrımız da sizin Tanrınız da birdir ve biz O'na teslim olmuşuzdur.' (Ankebût 29/46)." Böyle de olmalıdır; çünkü "Kuşkusuz (bu ilahî) kelama iman edenler ile Yahudi inancının takipçilerinden, Hıristiyanlardan ve Sabîilerden Allah'a ve ahiret gününe inanmış, doğru ve yararlı işler yapmış olanların tümü Rablerinden hak ettikleri mükafatı alacaklardır; ve onlar ne korkacak, ne de üzüleceklerdir (Bakara 2/62; Mâide 5/69)."

Yukarıdaki ayetlerin anlam alanlarını göz önünde bulundurarak şunları söyleyebiliriz: Dindarlar arası bir diyalogun inanç ve değer alanı gibi iki önemli ayağı vardır. İnanç alanı, temelde tevhid ve ahiret inancına dayanır; ancak burada müşterek zemin, bu iki inancın en sade halidir. Mesela, ahiret inancını gündeme getirerek şefaât, rü'yetullah gibi (ahiret inancı çerçevesinde) İslam mezhepleri içerisinde bile ihtilaf konusu olmuş hususlar ile te-addüd-i kudema gibi (tevhid inancı çerçevesinde) tartışmalı konulara girilmemesi gerekir. Yani, kendileriyle ortak eylemler geliştirebileceğimiz inanç gruplarının, en azından bu iki inanç noktasında net olması gerekir. Elbette bu iki inanca sahip olmaları, onlara Kuran'ın ve Hz. Peygamber'in mesajlarını ulaştırmanın anlamı olmadığını yahut artık buna ihtiyaç duyulmadığını söylememizi gerektirmez. Nitekim Bakara 2/62 ve Mâide 5/69 ayetlerinin, Peygamber efendimiz gelmeden önce ölmüş olan din mensupları hakkında indiğinin rivayet edilmesi sebepsiz değildir.⁸⁷ Belki de burada anlatılmak istenen, dinî duyarlılıkların dikkate alındığı ilişki biçimlerinde bu iki temel

⁸⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 154.

inancın mutlaka bulunması gerektiğini bizlere hatırlatmaktadır. Bu adımdan sonra değerler alanı dediğimiz ikinci alan gelir ki muamelât konularıyla yiyecekler, içecekler vb. haram-helal alanları bu çerçeveye girer. Kuşkusuz bu çerçevenin de inanç konularıyla iç içe giren alanları olabilir; mesela kürtajın haram olması, hem bir değer konusudur hem de kürtajda rızık endişesinin gerekçe olamayacağı şeklindeki naslar itibarıyla bir inanç konusudur. Bununla birlikte domuz etinin haram kılınması, en azından şu an için, sadece bir inanç konusudur. Dolayısıyla değer alanında da salt değer çerçeveli konuları gündeme getirmek diyalog sahasında iyi bir başlangıç olabilir.

Diyalog söylemlerinin gündeme geldiği ortamlarda en fazla öne çıkan; “*De ki: ‘Ey kitap ehli! Sizinle bizim aramızda ortak olan bir söze geliniz. Allah’tan başkasına kulluk etmeyelim, O’na hiçbir şeyi eş tutmayalım ve Allah’ı bırakıp da kimimiz kimimizi ilâhlaştırmayın.’ Eğer onlar yine yüz çevirirlerse, deyin ki: ‘Şahit olun biz Müslümanlarız.’ (Âl-i İmran 3/64)*” ayetinin tefsirinde Hamdi Yazır şunları söylemektedir: “Burada muhtelif vicdanların, muhtelif milletlerin, muhtelif dinlerin, muhtelif kitapların bir vicdan-ı esâsîde bir kelime-i hakta nasıl tevhid olunabilecekleri, İslam’ın âlem-i beşeriyete ne kadar vâsî’, ne kadar vazîh, ne kadar müstakim bir tarîk-ı hidayet bir kanun-ı hürriyyet ta’lim eylemiş bulunduğu ve artık bunun Arap ve Aceme inhısarı olmadığı tamamen gösterilmiştir. [*Allah’tan başkasına kulluk etmeyelim, O’na hiçbir şeyi eş tutmayalım ve Allah’ı bırakıp da kimimiz kimimizi ilâhlaştırmayın.*] kelimesinde toplanan vicdanî vahdetten daha geniş, daha hâkim hiç bir vicdan bulunmak mümkün değildir ki onun arkasına düşülsün. Terakkiyât-ı dîniyye vicdanların iftirak ifade eden hususiyetlerinde değil, külliyyetinde ve genişliğindedir. Bütün hürriyet ve müsâvât davasının esası bu bir kelimedede, bir vicdanda toplanır: [*Allah’ı bırakıp da kimimiz kimimizi ilâhlaştırmayın.*] İşte hürriyet ve müsâvât davasının bütün miftâh-ı halli buradadır. Birbirimizi rab, mevlâ, hâkimi mutlak tanımayalım, bütün harekâtımızı bir hakkın emriyle ve Allahın rızasıyla ölçelim. Allah’ı bırakıp da onun mâdûnunda ve hakkın hilâfında bir tâbiyyet misâkımız olmasın. Hepimiz Allah’a kul olalım ve kendimizi ancak ona mahkûm bilelim; yekdiğerimize de ancak bu nokta-i nazardan tabi ve merbût olalım. Hiçbirimizin hakkına tecavüz etmeyelim. Allah’ın onu tayin ettiği vazifeye de Allah için itaat edelim. Asıl misâk ve asıl vicdan bir Allah’ın emrine itaat olunca her ihtilaf mülâhaza-i hak ve kanun-ı hak ile hallolunur. Ve hiçbir kimsenin arzusu mücerredî hâkim olmaz. Binaenaleyh İsa’yı da rab tanımayalım. Onu da Allah’ın bir kulu ve bir Resulü tanıyalım; kezalik papalar, krallar, rüesâ hep böyle... Her birine Allah’a itaatleri ve hakkı taharrileri nokta-i nazarından bakalım.”⁸⁸

Bu ayetin akıllara getirdiği bir başka şey de şudur: İnsanların baş-

⁸⁸ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, I-IX, Eser Neşriyat ve Dağıtım, İstanbul 1979, II, 1131-1132.

kalarını değerlendirirken dayandıkları ölçütler büyük ölçüde kendilerinin oluşturdukları ölçütlerdir. Ne var ki insanları, kendi koyduğumuz ölçütlerden çok onların kendilerine uygun gördükleri tanımlarla değerlendirmeli ve yargılarımızı duygudaşlık yaparak oluşturmalıyız. Diyalogun belki de en önemli faydası, insanları, kendilerini nasıl tanıtıyorlarsa öyle tanımaktır. Bu gerçekleştiği zaman insanların birbirini anlaması ve hatta kabulü çok daha kolay olacaktır. Bu işe başlarken takip edilmesi gereken yol, öncelikle müşterek noktaların tespitidir. Yani anlaşabileceğimiz konulardan başlayarak anlaşamadığımız konulara doğru adım adım ilerlemek, diyalog sürecinin en önemli çıkış noktasıdır.

Ayetin, tek Tanrılı dinleri bu merkezî unsur etrafında birleşmeye çağırması anlamsız değildir. Kuran'da dindarlar arası diyalog çerçevesi içerisinde dikkate alınması gereken değer eksenli müşterek tavır alışlar, merkeze sadece Müslümanların konumlandırıldığı bir karşılıklı ilişkiler şeklinde gelişmemektedir. Çoğu zaman bazı haksızlıkların yaşanabildiği savaş ortamlarında bile Müslümanlara, mümâselet esasına dayalı olarak hareket etmeleri emredilmiştir. Örneğin, haram aylar ya da dinen belli bir değeri haiz olduğu düşünülen davranışlarla ilgili olarak Müslümanların, muhataplarının algılarına saygı göstermeleri istenirken adalet ölçüsünden şaşmamalarına ısrarla dikkat çekilir: “*Sizi Mescid-i Haram’dan alıkoydular diye bir kısım insanlara beslediğiniz kin, sakın haddi aşmaya sürüklemesin sizi! İyilik ve takva üzere yardımlaşın; günah ve düşmanlık üzere değil! Allah’a karşı gelmekten sakının; çünkü Allah’ın cezası pek şiddetlidir (Mâide 5/2).*” Ne var ki mümâselet kuralını meşru gösteren naslar, Allah korkusu ile hareket edilmesini buna eklerken aslında affediciliği ve bağışlamayı da öne çıkarmaktadır: “*Saldırmazlık örfünün geçerli olduğu aylarda size saldıranlara siz de karşılık verin; zira saldırmazlık örfünün ihlali, adil karşılık (kisas) yasasına tabidir. Böylece, her kim size saldırıda bulunursa, siz de o şekilde ve ölçüde ona saldırın; (ancak ileri gitmeyin). Allah’tan korkun ve bilin ki Allah muttakilerle beraberdir (Bakara 2/194).*”

Âl-i İmran ayetinin salt bir dinî olguyu yansıtmadığını, belki bundan çok daha güçlü bir şekilde değer merkezli bir ortak anlayış geliştirilmesi yolunda mesajlar içerdiğini özellikle vurgulamak gerekir; çünkü bu hususu iskalamak, İslam’ın, diğer insanları sadece Kuran’a ve Peygamber’e iman ediyorsa değerli gören bir zihniyete sahip olmakla itham etmek anlamına gelir. Bir defa ayetin nüzul sebebiyle ilgili rivayetler böyle bir anlayışa imkân vermez. Malum olduğu üzere bu ayet, Medine’ye gelerek oradaki Yahudilerle tartışmaya tutuşan Necran Hıristiyanlarından bir grup din adamıyla Hz. Peygamber’in konuşmaları sonrasında nazil olmuştur.⁸⁹ İbn Hişâm’ın *es-Sîra*’sında anlatıldığına göre 60 binitle gelenlerin 14’ü Necran eşrafından olup

⁸⁹ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, VI, 484.

içlerinde önemli din adamları vardır. Üzerlerinde son derece gösterişli kıyafetleri bulunan heyet Mescid-i Nebevî'de ayin yapmak istediğinde ashaptan buna engel olmak isteyenler çıkmıştı; ancak Hz. Peygamber onlara müsaade edilmesini istemiş, onlar da sabaha kadar ayin yapmışlardı.⁹⁰ Bu rivayetlerin de açıkça işaret ettiği gibi ortada salt bir dinî tebliğ görüntüsü bulunmamaktadır. Aksine hem Hıristiyanları hem de Yahudileri öncelikle ortak bir anlayış olan tevhide, daha sonra bu anlayış etrafında şekillenen adalet, insaf gibi insanî değerlere çağrı vardır. Öyle ki İslam'da dindarca bir yaşamın zirve noktasını ifade eden bir kavram olarak 'takva'; yani Allah'a karşı tam bir sorumluluk bilinci içerisinde, olağanüstü dinî hassasiyetlere sahip bir duyarlılık hali, Kuran'a göre, adalet üzere olmaktır. Müslümanların yeryüzündeki varlık sebebi onu imar etmek ve imar ederken Hak ve hakikatin savunucuları, şahitleri olmaktır; yani dünyaya seyirci olarak gelmediğimizin farkında olmak, ona uygun hareket etmektir. İmar ve tanıklık vazifesinin üzerinde seyretmesi gereken bu hat, adaletin kendisidir: "*Ey iman edenler! (Dostunuz da olsa düşmanınız da olsa) herkese adil davranmak suretiyle işlerinizi Allah'ın rızasına uygun yapınız. Herhangi bir topluluğa olan öfkeniz ve hinciniz, onlara karşı bir adaletsizliğe sevk etmesin sizi... Adaletten ayrılmayın; çünkü bu, Allah'tan sakınmanın (takvanın) ta kendisidir. Allah'tan sakının; şüphesiz ki Allah bütün yaptıklarınızdan haberdardır (Mâide 5/8).*"⁹¹

Diyalog çabalarında kimi zaman Ehl-i Kitap ile ilişkilerde dostluk alakasını yasaklayan ayetlere vurgu yapıldığı malumdur. Oysa "*Ey iman edenler, Yahudileri ve Hıristiyanları veliler edinmeyin! Onlar birbirlerinin velileridirler. Sizden kim onları kendine veli edinirse o, onlardandır. Allah zalim toplulukları doğru yola iletmez (Mâide, 5/51).*" ayetinde olduğu gibi Ehl-i Kitap ile kurulması yasaklanan ilişki, Hıristiyan ile Hıristiyan olduğunu, Yahudi ile de Yahudi olduğunu bilerek bir kardeşlik ve sırdaşlık ilişkisi geliştirmektir. Bunun dışında kalan medenî ve hukukî ilişkiler, dinin herhangi bir yasaklama getirmediği ilişkilerdir. Şayet farklı bir inanca sahip insanlar ya da ülkeler kendi dinlerine girmemizi mecbur ediyorlar ya da böyle bir mecburiyet koymamakla birlikte bizim dinî aidiyetlerimiz ve tasarruflarımıza saygı

⁹⁰ İbn Hişâm, Abdülmelik b. Eyyub el-Hımyerî el-Meâfirî, *es-Sıratü'n-Nebeviyye* (nşr. Mustafa es-Sekkâ, İbrahim el-Ebyârî ve Abdülhâfız Şelebî), I-II, Kahire, 1955, I, 571, 574.

⁹¹ Müslüman olmayanlara karşı adaletle davranmak zorunda olduğumuzu gösteren en güzel örneklerden biri, Hz. Peygamber'e yöneltilen bir itâb ayetinin nüzül sebebiyle ilgili tefsir kaynaklarında anlatılan şu hadisedir. Rivayete göre, Tu'me b. Ubeyrik Katâde İbnü'n-Nu'mân'a ait bir zırh çalmıştı. Zırh, içinde un da bulunan bir çuvaldaydı. Çuval da delikti ve Tu'me zırhı evine götürene kadar un dökülmüştü. Daha sonra Tu'me zırhı bir Yahudi'nin evinde saklamıştı. Tu'me'nin evinde zırh aranmış, ancak bulunamamıştı. Ashap, un izlerinin onun evine kadar gittiğini söylese de Tu'menin yemin etmesi üzerine ondan el çekilmişti. Tekrar un izi takip edilerek Yahudi'nin evine ulaşıldı. Yahudi, bunları kendisine Tu'me'nin verdiğini söylese de Tu'me'nin akrabaları ashaba, Resulullah'a gitmelerini ve Tu'me'yi savunmalarını istediler. Peygamber efendimiz tam Yahudi'yi cezalandırma yönünde hüküm vermeye hazırlanmıştı ki şu ayet iniverdi: "*Doğrusu Biz sana gerçeğin ta kendisi olan kitabı (Kuran)'ı indirdik ki insanlar arasında Allah'ın sana gösterdiği şekilde hükmedesin. Sakın ola hainlerin savunucusu olmayasın (Nisa 4/105)!*" Bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, IX, 182 İbnü'l-Cevzi, Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *Zâdü'l-Mesîr fî İlmî'l-Tefsîr*, I-IX, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut 1404H, II, 190.

göstermiyorsa, o zaman bu kişi ya da ülkelerle herhangi biri ilişki kurulmamalıdır. Esasen aşağıdaki ayet-i kerime tam olarak bunu anlatmaktadır: “*Ey iman edenler! Sizden önce kendilerine Kitap verilenlerden dininizi alay ve oyun konusu edinenleri ve kâfirleri dost edinmeyin. Allah’tan korkun; eğer müminler iseniz (Mâide 5/57).*”

“Müminler, müminleri bırakıp kâfirleri veli edinmesinler. Kim böyle yaparsa Allah ile ilişkisini kesmiş olur; ancak onlar tarafından gelebilecek bir tehlike olursa başka. Allah sizi Kendisine isyan etmekten sakındırır. Dönüş yalnız Allah’adır.” (Âl-i İmrân 3/28).” ayetlerini Taberî, ‘Müminler, Allah’a ve elçisine iman eden müminlerin aleyhine olacak şekilde kafirlere yardımcı olmamalı, arka çıkmamalı ve onlarla dostluk kurmamalıdır’ şeklinde tefsir eder.⁹² Suat Yıldırım’ın da naklettiği gibi müfessirler, mezkûr ayetleri şu ayetlerle birlikte ele alırlar: “*Allah’a ve ahiret gününe iman eden hiç bir topluluğun, Allah ve resulünün karşısına çıkan kimseleri -isterse o kimseler babaları, evlatları, kardeşleri ve sülaleleri olsun- sevdiklerini göremezsin (Mücâdile 58/22).*”, “*Ey iman edenler! Benim de sizin de düşmanınız olan kimseleri veli edinmeyin. Onlar size gelen gerçeği reddettikleri halde siz onlara sevgi sunuyorsunuz. Resulullah’ı ve sizi, sırf Rabbiniz olan Allah’a inandığınız için vatanınızdan kovuyorlar (Mümtahine 60/1).*”, “*Dininizden ötürü sizinle savaşımayan, sizi yurdunuzdan çıkarmayan kâfirlere gelince Allah, sizi onlara iyilik etmekten, adalet ve insaflı gözetmekten menetmez; çünkü Allah adil olanları sever. Allah sadece dininizden ötürü sizinle savaşan, sizi yurdunuzdan kovan veya kovulmanıza destek veren kâfirleri veli edinmenizi yasaklar. Her kim onları veli edinirse işte onlar zalimlerin ta kendileridir (Mümtahine 60/8-9).*” Yıldırım’a göre bu ayetler ve onlara yapılan tefsirler Müslümanların başka din mensupları ile barış içinde bir arada yaşayabileceklerini, özellikle Tevrat ve İncil gibi kitapları ilahî kitap, Hz. Musa ve Hz. İsa ve diğer peygamberleri de peygamber olarak kabul ettiklerini, İslâm’ı din olarak kabul etmeyenlerle de bir arada bulunabileceklerini tasrih etmenin ötesinde, onlardaki inanç ve faziletleri takdir ederek onlarla görüşüp konuşmalarını, iyi beşerî münasebetler kurmalarını istemektedir. Böylece Müslümanlar; diğer din mensuplarıyla birbirinin varlığını kabullenme, buldukları konumda birbirlerini bizzat kendilerinin tanımasıyla tanıma, iyi beşerî ilişkiler kurma ve bilhassa pratik hayatta bulunacak ortak taraflarda işbirliği yapma alanlarına yayılacak bir diyalogda bulunabilirler.⁹³

Doğrusu Kuran-ı Kerim’de her insanın, amelleri doğrultusunda bir muameleye tabi tutulacağına dair sayısız ayet vardır; ancak yaptıkları işlerin hiçbir değeri olmadığı haber verilen bir grup vardır ki bunlar, bile bile Allah’a ortaklar koşan putperestlerdir. Şirk, Allah’ın hiçbir şekilde affetmeyeceği

⁹² Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, VI, 313.

⁹³ Yıldırım, Suat, “Kur’ân-ı Kerim’e Göre Ehl-i Kitapla Diyalog”, *Yeni Ümit Dergisi*, sayı: 68, 2005.

bir büyük günahdır.⁹⁴ Bu sebeple müşriklerin kendi bakış açılarına göre çok büyük bir değer olarak gördükleri bazı konular, Kuran'da açık bir dille eleştirilir: “Kendi küfürlerine kendileri tanık iken, müşrikler Allah’ın mescitlerini onarmaya layık değildirler. Onların yaptıkları geçersizdir ve kendileri de sonsuza dek ateştedirler. Allah’ın mescitlerini ancak Allah’a ve ahiret gününe iman eden, namazlarını dosdoğru kılan, (malî yükümlülükleri olan) zekâti veren ve Allah’tan başka kimseden çekinmeyenler onarırlar. Doğru yolu bulmaları umulanlar ancak onlardır! Siz, hacılara su verdikleri ve Mescid-i Haram’ın bakımını üstlendikleri için müşrikleri, Allah’a ve ahiret gününe iman eden ve Allah yolunda cihad eden müminlerle bir mi tutuyorsunuz? Onlar Allah yanında bir değildirlər! Doğrusu Allah, zalim bir topluluğu doğru yola ulaştırmaz (Tevbe 9/17-19).” Mesela, Allah’a kavuşacaklarını hiç akıllarına dahi getirmeyenler, hüsrana uğramış kimselerdir ve bunlara hadsiz bir azap hazırlanmıştır: “De ki: Size, (yaptıkları) işler bakımından en çok ziyana uğrayanları bildirelim mi? (Bunlar;) iyi işler yaptıklarını sandıkları halde, dünya hayatında çabaları boşa giden kimselerdir. İşte onlar, Rablerinin ayetlerini ve O’na kavuşmayı inkâr eden, bu yüzden amelleri boşa giden kimselerdir ki biz onlar için kıyamet gününde hiçbir ölçü tutmayacağız (Kehf 18/103-105).” Aslına bakılırsa bu ceza, onların dünyada iken böyle davranmak suretiyle hak ettikleri bir cezadır.⁹⁵

Kuran açısından şirke düşmeyen bir insanın davranışları Allah’a iman, ahirete iman ve salih amel şeklinde sıralanan üçlü bir temel üzerinde kendisine anlam bulur. Dolayısıyla bu tasnif, dinî değerler alanında bize çok geniş bir hareket alanı açarak dindarlar arası diyalog çabalarına önemli katkıda bulunur. Bu üçlü çerçevesinde halelenen her insanın saygın bir birey olarak değeri vardır. Doğrusu bu çağrı, samimi her dindara yönelik bir çağrı olup her dindarın kabul edeceği üç temel prensip üzerinde ısrar eder. İmanda resmiyet yoktur. Resmiyet kazanan (vicdana hapsolup kalpten dışarı çıkmayan) bir iman insan hayatında çok da önemi yoktur. Şeriat nazarında geçerli olan iman, insanı fesattan, kötülüklerden, zulümden alıkoyup hayırlı işlere sevk eden imandır. İnsan hayatında önemi ve etkisi olan iman, din nazarında da makbul imandır; hayatta önemi olmayan imaninsa elbette din nazarında hiçbir ehemmiyeti yoktur.⁹⁶ Aslında Kuran-ı Kerim’de genelleme-cil bir dil kullanılmamaktadır. İnsanları yaptıkları güzel işlere göre değerlendirmek, ilahî adaletin de gereğidir. Bu sebeple farklı inançta olanların kendi aralarında da farklı kategorileri vardır. “Hepsi bir değildir; Ehl-i Kitap içinde istikamet sahibi bir topluluk vardır ki gece saatlerinde secdeye kapanarak Allah’ın ayetlerini okurlar (Âl-i İmrân 3/110).” Bununla birlikte insanların ima-

⁹⁴ Nisa 4/48, 116

⁹⁵ A’râf 7/147

⁹⁶ Bigiyef, Musa Carullah, “İnsanların Akîde-i İlähiyelerine Bir Nazar”, *İlähi Adalet: Rahmet-i İlähiye Bürhanları* (Mustafa Sabri-Musa Carullah, nşr. Ömer H. Özalp), Pınar Yayınları, İstanbul 1999, s. 357-358.

na gelmeleri beklenir: “*Ehl-i kitap da inansaydı, elbet bu, kendileri için çok iyi olurdu. (Gerçi) içlerinde iman edenler var; (fakat) çoğu yoldan çıkmışlardır (Âl-i İmrân 3/110).*” Ne var ki bu tartışmaların gündeme geldiği ortamlarda bireysel örneklerden ya da muayyen gruplardan örnekler verilmek suretiyle insanların cennete ya da cehenneme gidip gitmeyecekleri konusu gündeme getirilerek verilen mesajın derinliği ve genişliği yok edilmektedir. Bu tür spesifik örnekler üzerinden kategoriler oluşturmak yerine insanları hiç olmazsa bu temeller üzerinde birleşmeye çağırarak, hem daha makul bir davranış olacaktır hem de sonuç almaya yardımcı olacaktır.

Burada şöyle bir soru akla gelebilir; ahiretteki durumları itibarıyla müşrikler hiçbir şekilde bağışlanmayacak ise onların bu dünyada değer merkezli bir davranış modunda hareket etmelerini beklemenin anlamı var mıdır? Doğrusu Kuran’dan anladığımız kadarıyla insanların ahiret saadetine nail olmaları ile cezalandırılmaları konuları tek düze ve türdeş bir kavram değildir. Uhrevî mutluluğun ve mutsuzluğun dereceleri ve aşamaları olup bu derece ve aşamaların kendi içlerinde farklı süreçleri bulunmaktadır. Ne cennet ne de cehennem ehli tek bir derece, aşama ya da süreç içerisindedir. Cennet ehlinin dereceleri, cehennem ehlinin de derekeleri vardır. Hatta rivayetlerden anladığımız kadarıyla kimi zaman cehennem ehli belirli bir süre orada kalacak, cennet ehli ise uzun bir süre berzahta beklemenin ardından cennete girecektir.⁹⁷ Dolayısıyla müşrik dahi yaptığı herhangi bir iyi davranıştan dolayı kendi çapında bir karşılık bulacaktır.

Diyalog tartışmalarında bir başka sıkıntılı konu da diyalog çabaları hakkındaki önerilerin net bir yol haritası vermediğidir. Kuşkusuz bu endişe yersiz değildir; ancak kanaatimizce bu sıkıntı, daha önce yaptığımız öneriler de göz önünde tutulmak kaydıyla, iki şekilde aşılabılır; öncelikle meselelere bakış açımızı sorun çözücü, sorunları küçültücü bir zemine oturtmalı ve çalışmalara müspet yaklaşım sergilemeliyiz. Bu önerinin kendi içinde çeşitli zorlukları vardır şüphesiz; çünkü sosyal olayların bir tek sebebi olmadığı gibi problemlerin çözümünde aspirin tedbirler de yoktur. Günümüzde Ehl-i Kitap ile bir arada yaşamıyor oluşumuz, önemli bir açmazımızdır; ancak meseleleri çözme irademiz olursa, Hz. Peygamber’in, ashabin ve İslam düşünce tarihinin parlak dönemlerinin tanıklıkları bu yolda işimizi kolaylaştırabilir. Aslında bu bakış açımız, bütün bir din anlayışımızla da ilgilidir ve tarihte bu yaklaşımı yitirdiğimiz zamanlar çoktur. Bu konuda iki örnek vermek isterim.

Bir ayet-i kerimede şöyle buyruluyor: “*Ey iman edenler! Allah’a ortak koşanlar ancak bir pislikten ibarettir. Artık bu yıllarından sonra onlar Mescid-i Haram’a yaklaşmasınlar. Eğer yoksulluktan korkarsanız, (bilin ki) Allah dilerse lütfüyle sizi zengin kılar. Şüphesiz Allah hakkıyla bilendir, hü-*

⁹⁷ Mutahhari, *Adl-i İlahi*, s. 364.

küm ve hikmet sahibidir (Tevbe 9/28).” Bu ayete iki bakış açısıyla yaklaşmak mümkündür. İlk bakış açısı müşriklerin Mekke’ye girmelerini ya da Beytullah’a gelip gitmelerini kabul etmeyecektir.⁹⁸ İkinci bakış açısı ise onların ibadet maksadıyla buralara girememeleri, tavaf yapmamaları şeklindeki bir yasaklamayı gündemine alacaktır.⁹⁹ Bir anlamda bu ayet ile Allah Teala, müminlerin dinî dokusuna zarar verebilecek bir uygulamaya yasaklama getirmektedir.

İkinci örneğimiz olan ayetin metni: “أفضرب عنكم الذكر صفحا أن كنتم قوما مسرفين” (Zuhruf 43/5) şeklindedir. Bu ayeti iki şekilde tercüme edebiliriz: 1. “Yani, haddi aşan bir toplum oldunuz diye sizi azap ile korkutmaktan vaz mı geçelim?” 2. “Yani, haddi aşan bir toplum oldunuz diye size öğüt vermekten vaz mı geçelim?” Dikkat edilirse ilk meal, daha katı bir bakış açısını, ikinci meal ise daha yumuşak bir bakış açısını yansıtmaktadır. Dolayısıyla meselelere bakış açımız yapıcı ve sorun çözücü olursa, karmaşık gibi gelen pek çok sorunsalı halletmek kolaylaşır.

SONUÇ

İslam, Müslümanları hiçbir zaman basit, pısrık ve başarısız insanlar olarak görmez; aksine onlara dünyanın efendileri nazarıyla bakar. Onları insanlığın önüne çıkarılmış en hayırlı ümmet olarak görür ve Müslümanlar içerisinde statik bir hayır durumunun olmadığını/olmayacağını anlatmak üzere “*Hayırlarda yarışınız*” çağrısında bulunur. Esasen bu çağrı yalnızca Müslümanlara yapılmış bir çağrı olarak yer bulmamıştır Kuran’da. Kendisini ilahî geleneğe nispet eden her dindar için hayır yarışı önerilmiştir: “(Ey ümmetler!) Her birinize bir şeriat ve bir yol verdik. Allah dileyseydi sizleri tek bir ümmet yapardı; fakat size verdiği (yol ve şeriatlarda) sizi denemek için (böyle yaptı). Öyleyse hayırlı işlerde birbirinizle yarışın. Hepinizin dönüşü Allah’adır. O size, üzerinde ayrılığa düştüğünüz şeyleri (n gerçek yüzünü) haber verecektir (Mâide 5/48).”

Allah’ın insanoğlu için koymuş olduğu bu kural, yeryüzünde bir erdemliler topluluğu oluşturmak yolunda yapılmış bir çağrıdır. Bütün insanların aynı din üzerinde birleşmeleri mümkün değilse de hepsinin ortak değerler üzerinde birleşmeleri imkân dairesindedir. Esasen insanın bu üstün insanî duruma ulaşabilmesi mümkün olduğu gibi yaratılışının da bir gereğidir. Mademki Allah insana takat yetiremeyeceği şeyi yüklememektedir, o zaman insan, takatının son sınırına kadar yapabileceği şeyleri yapmalıdır; mademki insan akıl sahibidir, o zaman bu duruma uygun hareketleri hayatında gaye edinmelidir.

⁹⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XIV, 191.

⁹⁹ el-Mâtürîdî, Ebu Mansur el-Mâtürîdî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm el Müsemmâ: Te'vilâtü Ehli's-Sünne* (nşr. Fatma Yusuf el-Haymî), I-V, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2004, II, 396-397.

Uluslar arası ilişkilerde dinî değerleri (inanç anlamında) öne alan bir ilişki biçimi, yer yer çatışmalara yol açabilmektedir. Dolayısıyla bu ilişkilerde müşterek çıkarları öne alan bir değer anlayışı geliştirmek kaçınılmazdır; ancak burada şunu sormak gerekir: Acaba uluslar arası ilişkilerde dinin zaman zaman bir çatışma sebebi olması ahlâkın da bu ilişkilerde benzer bir problemeye yol açabileceği anlamına mı gelir? Bu ilişkilerde önemli olan ahlâkî davranışlarımız mıdır, yoksa sadece karşılıklı menfaatlerin gözetilmesi midir? Kanaatimizce ahlâkî dışlayan her müşterek çıkar ilişkisi, bir süre sonra ahlâksız bir çıkar ilişkisine dönecektir. Bu sebeple ahlâkî değerleri merkeze almayan hiçbir ilişki, gerçek anlamda bir değer ilişkisi olamaz. Dindarlar arası diyalog çabaları, bize göre tam da bu noktada devreye girmeli ve hiç kimseyi bir inancı kabule zorlamadan; ancak müşterek değerlerin temsili ve savunmasında da insanları ilgisiz ve desteksiz bırakmadan aktif bir rol icra etmelidir. İnançlara saygı göstermek, değerleri el birliği ile muhafaza ve müdafaa etmek, her ilahî din mensubunun görevidir.

Kendi değer dünyamız içerisinde üretmediğimiz terminolojiler ve kavramlar, genel olarak insanlığa, özelde ise Müslümanlığa uymayan muhtevaları dayatabilir. Kimi zaman bir 'insan hakkı' olarak öne çıkan hususlar, yukarıdaki örnekte olduğu gibi 'kul hakkı' anlayışımız ile örtüşmeyebilir. Dolayısıyla bu noktada şu hususa özenle vurgu yapılmalıdır: Kaynağını vahiyden alan ve matıksal olarak rasyonel delillerle temellendirilebilen bir değerler dünyası inşa etmek, her Müslümanın boynunun borcudur. Aksi takdirde kaynağı vahiy olmayan söylemlerin rüzgarlarına kapılırız ve bir süre sonra başkasına göre bir 'hak' ve 'değer' olan husus, bizim açımızdan bir 'haksızlık' ve 'değersizlik' olarak ortaya çıkar. Böylesi durumlarda farklı bir konumu sahiplenmemiz, günümüzde sıkça görüldüğü üzere, 'çifte standartlı' damgası yememize yol açabilir; oysa İslam'ın fert ve toplum için oldukça geniş bir özgürlükler dünyası olduğu kadar birtakım sınırları da vardır ve bu sınırlar bireyin ya da toplumun gelişimini engellemek için değil, onları korumak için konmuşlardır. Onurlu bir İslam toplumu inşa etmenin yolu da bu ilkeleri korumaktan geçmektedir. Kendi inancını ciddiyetle yaşamayanların, ciddiye alınması ve inanç ve değerlerine saygı gösterilmesi beyhude bir beklenti olur. Bu sebeple seküler toplumlarda yaşamakta olan Müslümanların değer merkezli bir ortak alan üretmek için çaba sarf etmeleri, bunu başaramadıklarında en azından, 'eşcinsellerin hakları' şeklindeki bir tartışmayla ilgili Hayrettin Karaman'ın kaleme aldığı şu hususlara dikkat etmeleri, var olmalarının da kaçınılmaz bir gereğidir:

“1. İslam'a göre ayıp ve günah olana -şahıslara yönelik olmamak, yalnızca fil kastedilmek şartıyla- 'Bize göre ayıp ve günahtır' demek serbesttir.

2. Kimse kimseyi belli bir yerde (bölge, mahalle, apartman...) oturmaya mecbur edemez; muhafazakâr Müslümanlar değerlerini en iyi nerede

koruyabilirlerse oralarda oturmayı tercih ederler.

3. Kimse kimseyi dost ve arkadaş olmaya mecbur edemez. Muhafaza-kâr Müslümanlar dostlarını ve arkadaşlarını ‘açıkça ayıp ve günah’ işleyenler arasından seçerler. Diğerleriyle -zaruri olanlar dışındaki- ilişkileri ise onları ıslah etme [emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker] amacına yönelik olur. Asla günaha ve ayıba taviz vermezler, onların tabiîleşmesine katkıda bulunmazlar.

4. Mecbur olmadıkça ayıbın ve günahın hukukî kural olmasına ve meşruiyet kazanmasına oy ve destek vermezler.

5. Sivil toplum dayanışmalarında sıra ‘ayıp ve günahı işleme’ hakkına gelince ‘Bizi bu konuda mazur görün, sizi desteklememiz mümkün değildir’ derler. Birlikte hareketi evrensel iyilere ve iyiliğe bırakırlar.

6. İnsan hakları belgelerinde ‘genel ahlâka aykırılık’ bir hürriyeti kısıtlama sebebi olarak kabul edilmektedir. [Yukarıda sayılan ilkelerin uygulanmasında kullanılabilecek bir örnek olarak] ülkemizde eşcinselliğin ‘ahlâksızlık, genel ahlâka aykırılık’ bakımından değerlendirilmesi hukuk adamları arasında ihtilafa sebep olmuş, bazıları ‘Bu, ahlâksızlık değildir’ demişler bazıları ise ‘ahlâksızlıktır’ hükmünü benimsemişlerdir. Küreselleşmenin, ‘dinî, millî, yerel kültürleri’ silip süpürmesine imkân verilmemeli, medeniyetine ve kültürüne bağlı olanlar, kendi kültür değerlerini korumak için tedbir almalı, bu meyanda ‘Bizim dinimizde ve kültürümüzde ahlâka aykırı olanı, halkımızın genellikle böyle kabul ettiği davranışları’ genel ahlâka aykırı olarak değerlendirmeli ve hürriyetlerin kısıtlanmasında bu ilkenin kullanılmasına destek verilmelidir.”¹⁰⁰

Son olarak şunu söylemek isteriz: Olmamız gereken yerde olmamamız, olmamamız gereken yerde olmamızı gerektirmez. En azından olduğumuz yer, olmamamız gereken yer olmasın. Dindarlar arası diyalog için de durum aynıdır. Olmamız gereken yerde değilsek, olmamamız gereken yerde olmayalım. Olmamız gereken yerde isek, olmamız gereken yere doğru hareket edelim.

¹⁰⁰ Karaman, Hayrettin, “Eşcinseller vb. ile aynı toplulukta yaşamak”, *Yeni Şafak Gazetesi*, 31 Mayıs 2009.

